

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

І. А. Бідюк

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Конспект лекцій

Харків «ХАІ» 2021

УДК 378.013(075.8)
Б59

Рецензенти: канд. мед. наук, доц. В. А. Федосєєв,
канд. психол. наук, доц. Є. В. Фролова

Бідюк, І. А.

Б59   Методика викладання у вищій школі [Електронний ресурс] :
консп. лекцій / І. А. Бідюк. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т
ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т», 2021. – 66 с.

Наведено загальні основи методики викладання, описано також види, засоби, методи, прийоми навчально-виховної діяльності та її психологічні особливості. Розглянуто проблеми навчання й виховання в системі освіти у вищій школі.

Для студентів вищих навчальних закладів освіти, магістрів, аспірантів, здобувачів, науково-педагогічних працівників і всіх тих, хто цікавиться питаннями, пов'язаними з психологічними особливостями навчально-виховної роботи.

Бібліогр.: 22 назви

УДК 378.013(075.8)

© Бідюк І. А., 2021
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2021

Лекція 1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

*Той, хто захоплюється практикою
без теорії, подібний до керманича, що
вступає на корабель без руля і компаса, –
він ніколи не певний, куди пливе.
Леонардо да Вінчі*

Сучасна педагогіка – це комплекс теоретичних і прикладних наук про навчання, виховання й освіту як спеціально організовані й цілеспрямовані процеси, а також про шляхи вдосконалення цих процесів.

Педагогіка вищої школи є однією з галузей педагогіки, науки про виховання, навчання й освіту молоді і дорослих. Об'єктом дослідження педагогіки вищої школи є педагогічна система вищої освіти. Поняття «педагогічна система» уведено в педагогіку Н. В. Кузьміною.

Системою прийнято називати функціональну структуру, діяльність якої підпорядковується певній меті. Фахівці, включені до спільного виду діяльності, теж утворюють систему, у якій ця діяльність здійснюється. Отже, *навчальні заклади і включені в спеціальну навчально-виховну діяльність спеціалісти утворюють педагогічну систему.* Уся сукупність навчально-виховних і культурно-освітніх навчальних закладів являє собою систему народної освіти, що містить великі педагогічні системи – систему вищої освіти, систему середньої спеціальної освіти, систему загальної середньої освіти. Ці великі педагогічні системи окреслено в Законі України “Про освіту” (стаття 43). Структура педагогічної системи вищої освіти (ВПС) складається з середніх педагогічних систем (це окремі вузи) і малих педагогічних систем (МПС) – окремих факультетів, курсів, груп.

Отже, об'єктом дослідження педагогіки є система народної освіти (СНО) і педагогічні процеси в педагогічній системі вищої освіти (ВПС). Об'єктом педагогіки вищої школи є система вищої освіти (ВПС) і педагогічні процеси в ній.

Педагогіка вищої школи, як і кожна наука, має свій предмет дослідження.

У науковій літературі даються різні означення предмета педагогіки вищої школи, наприклад таке: “Предметом педагогіки вищої школи є процес створення й функціонування дійсних відношень студентів вищих навчальних закладів, які забезпечують можливість формування духовно багатого, добropорядного, свідомого громадянина, спеціаліста вищої кваліфікації різних галузей народного господарства, науки, техніки, культури, освіти тощо, патріота України” [7].

Н. В. Кузьміна так окреслює предмет педагогіки вищої школи: “Предметом вузівської педагогіки є визначення закономірностей управління такою педагогічною системою, мета якої – підготовка спеціалістів, здатних, виходячи з громадянських позицій, вирішувати виробничі або наукові завдання й відповідати за їх вирішення”.

К. І. Васильєв вважає, що предметом педагогіки вищої школи є процес формування молодих спеціалістів в умовах вузівського навчання, якими передбачається не тільки навчання й виховання їх у вузі, а й виховний вплив середовища (у широкому плані), у якому живуть студенти.

Кожен з авторів доповнює й поглиблює означення понять “предмет педагогіки як науки” і “предмет дослідження науки педагогіки”. На думку *С. С. Вітвицької*, предметом педагогіки вищої школи є: навчально-виховний процес і процес професійної підготовки спеціаліста, культурної еліти сучасного суспільства; вивчення закономірних зв'язків між розвитком, вихованням і навчанням у ЗВО; розроблення на цій основі методологічних, теоретичних і методичних проблем становлення сучасного висококваліфікованого спеціаліста в будь-якій галузі матеріального або духовного виробництва.

Отже, *педагогіка вищої школи* — це наука про закономірності навчання й виховання студентів, а також їх наукову й професійну підготовку як спеціалістів відповідно до вимог держави. Предмет науки завжди конкретизується в її меті й завданнях.

Метою цієї науки є дослідження закономірностей розвитку, виховання й навчання студентів і розроблення на цій основі шляхів удосконалення процесу підготовки кваліфікованого спеціаліста.

Завдання педагогіки вищої школи:

- аналіз соціально-історичних характеристик системи вищої освіти;
- аналіз змісту, форм і методів навчання, розвитку й виховання студентів у вищому навчальному закладі;
- аналіз методів контролю й оцінювання успішності студентів на основі системного підходу;
- розроблення нових технологій навчання й виховання у вищому навчальному закладі;
- розкриття педагогічних закономірностей формування студентів як майбутніх фахівців.

Методика викладання у вищій школі виконує такі функції:

- аналітична (теоретичне вивчення, опис, аналіз педагогічних явищ і процесів, причиново-наслідкових зв'язків; аналіз, узагальнення та інтерпретація й оцінювання педагогічного досвіду);
- прогностична (забезпечення наукового обґрунтування мети, планування педагогічного процесу, ефективного керування освітньою політикою);

- проєктивно-конструктивна (розроблення нових технологій та втілення результатів досліджень).

Педагогіка вищої школи є *наукою і мистецтвом*. Як наука педагогіка вищої школи має свої об'єкт, предмет, методи дослідження й перспективи розвитку. Вона розкриває: суть виховання студентів як педагогічного процесу; його закони й закономірності; умови, за яких ці закони повніше виявляються; умови й способи прогнозування педагогічного процесу; структуру й механізм взаємодії елементів педагогічної системи.

Як мистецтво педагогіка вищої школи потребує творчого натхнення й захопленості цією наукою кожного викладача.

Педагогіка вищої школи є теоретичною й прикладною наукою. Як теоретична наука вона відображає причиново-наслідкові відношення і зв'язки у вихованні, навчанні й науковій підготовці майбутніх спеціалістів. Як практична наука педагогіка вищої школи вказує на застосування теоретичних положень, шляхів реалізації законів і закономірностей, принципів у практичній діяльності педагогічних працівників.

Як і кожна наука, педагогіка вищої школи має свій категоріально-понятійний апарат, що характеризується такими категоріями:

І. Методологічні категорії: педагогічна теорія, педагогічна концепція, педагогічна ідея, педагогічна закономірність, педагогічний принцип.

Педагогічна теорія – система науково-педагогічних знань, яка описує й пояснює елементи реальної педагогічної діяльності у вищому навчальному закладі. Складовими елементами педагогічної теорії є педагогічні ідеї, педагогічні поняття, педагогічні концепції, педагогічні закономірності й педагогічні принципи. Теорія узагальнює їх в окремих явищах. На основі теорії будується методика навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі.

Педагогічна концепція – система критичних поглядів на реальну вузівську дійсність і відповідного пошуку та пропозиції нових конструктивних ідей. Педагогічна концепція завжди має підкріплюватися дослідженнями та емпіричними даними. Так, концепція гуманізації і гуманітаризації спирається на соціологічні дослідження серед студентів та емпіричні міркування й пропозиції викладачів.

Педагогічна ідея – це новий напрям думки, твердження або розгорнута модель, що відображає ті чи інші стосунки або зв'язки у вузівській дійсності. Набуваючи самостійного характеру, ідеї можуть поєднуватись у концепції, частково оновлюючи теорії. Наприклад, ідея посилення самостійності в навчальній праці студентів, об'єднуючись з іншими законами вузівської дійсності з урахуванням самостійності студентів, набула концептуального характеру.

Педагогічна закономірність – об'єктивно повторювана послідовність явищ. Це універсальна категорія всіх галузей педагогіки. Закономірності поділяють на біологічні, психологічні, соціальні й безпосередньо педагогічні. За іншою класифікацією вони можуть бути фундаментальними й конкретними. Зокрема, вчені виділяють *такі закономірності*:

- процес формування особистості студента (у процесі його навчання, виховання й розвитку) є єдиним і взаємозумовленим;
- виховання, навчання й освіта студента, його переростання у спеціаліста є так само історично зумовленим соціальним процесом;
- загальний і специфічний характер виховання студента (у широкому розумінні цього слова) є також єдиним і взаємозумовленим; чим повніше є ця єдність, тим вищим постає результат виховання;
- професійно-педагогічна діяльність викладача й навчальна діяльність студента є також взаємозумовленими і взаємозалежними;
- формування особистості студента відбувається в структурі внутрішньо колективних стосунків.

До основних *закономірностей*, на думку С. С. Вітвицької, можна віднести й такі:

- чим педагогічно доцільніше побудовано навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі, тим сильнішим є його вплив на особистість майбутнього спеціаліста;
- чим повніше враховуються мотиви, внутрішні прагнення студентів, тим ефективнішим є навчально-виховний процес;
- чим повніше впливає навчально-виховний процес на всі сфери (вербальну, сенсорну та ін.) особистості студента, тим швидше відбувається його розвиток і виховання [11].

II. *Процесуальні категорії* (загалом не відрізняються від тлумачення їх у загальній педагогіці): виховання навчання, освіта, розвиток, формування особистості; навчально-виховний процес; навчальний і виховний процеси.

Термін “виховання” вживається в педагогічній науці в кількох значеннях:

- *у широкому соціальному* – передавання соціально-історичного досвіду;
- *у широкому педагогічному* – організація виховання в навчально-виховних закладах;
- *у вузькому педагогічному* – цілеспрямована систематична взаємодія педагога і вихованців;
- *у гранично вузькому* – коли педагог-викладач розв'язує конкретну індивідуальну проблему виховання або перевиховання студента.

Самовиховання – цілеспрямована, систематична діяльність щодо власного самовдосконалення.

Перевиховання – індивідуальна цілеспрямована робота над усуненням недоліків у студентів. Здебільшого перевиховання тісно пов'язане з відносно новою областю педагогіки – соціальною педагогікою.

III. *Суттєві категорії*: мета, завдання і зміст виховання, професіограма спеціаліста (педагога), діяльність (викладача і студента), диференційований та індивідуальний підходи, прогнозування наслідків педагогічного впливу, планування навчальної роботи, форми і методи й засоби виховання і навчання, педагогічні технології навчання і виховання, керування навчально-виховним процесом, самостійна робота студентів, науково-дослідна діяльність студентів, гуманізація і гуманітаризація вищого навчального закладу.

Ці категорії, як і процесуальні, мало відрізняються від загальнопедагогічних, хіба що застосуванням їх до певного об'єкта – вищого навчального закладу, студентства, професорсько-викладацького складу.

Педагогіка вищої школи має таку структуру: *загальні основи педагогіки, теорія виховання, дидактика, теорія управління (менеджмент)*.

Як наука педагогіка вищої школи тісно пов'язана з психологією вищої школи, у якій досліджуються психологічні закономірності навчання й виховання (розвиток пізнавальних процесів, критерії розумового розвитку), а також філософією, соціологією та іншими науками, об'єктом вивчення яких є людина.

Лекція 2. ПРИНЦИПИ ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ ШКОЛИ. ГУМАНІЗАЦІЯ ТА ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ ОСВІТИ

Фундаментальні закономірності, що є ядром педагогіки вищої школи, виявляють і закріплюють принципи педагогіки вищої школи. *Принципи* – це система вимог і положень педагогіки, дотримання яких забезпечує продуктивність навчально-виховного процесу. До основних принципів педагогіки вищої школи належать:

1. *Гуманізація виховання* – пріоритет завдань самореалізації особистості студента, створення умов для виявлення обдарованості і талантів, формування гуманної особистості, щирої, людяної, доброзичливої.

2. *Науковий, світський характер навчання*.

3. *Єдність національного й загальнолюдського* — формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу; володіння українською мовою, використання всіх її багатств і засобів у мовній практиці, прищеплення шанобливого ставлення до культури,

спадщини, традицій і звичаїв народів, що населяють Україну, оволодіння надбаннями світової культури.

4. *Демократизація виховання* – розвиток різноманітних форм співробітництва, установлення довіри між викладачем і студентом, взаємоповага, розуміння запитів та інтересів студентів.

5. *Пріоритет розумової і моральної спрямованості змісту навчання й виховання.*

6. *Поєднання активності, самодіяльності і творчої ініціативи студентів з вимогливим керівництвом викладача.*

7. *Урахування індивідуальних, вікових особливостей студентів у навчально-виховному процесі.*

Ключовим принципом педагогіки як науки взагалі і педагогіки вищої школи зокрема є принцип гуманізації освіти. На цьому принципі зупинимося детальніше.

В умовах відродження й розбудови національної системи освіти згідно з Державною національною програмою "Освіта" ("Україна XXI ст."), Законом України "Про освіту" гуманізація і гуманітаризація освіти є важливим принципом реалізації цієї програми.

Питання гуманізації вітчизняної системи освіти в сучасних умовах обґрунтовано в дослідженнях Г. О. Балла, І. Д. Беха, С. У. Гончаренка, І. А. Зязюна, В. Г. Кременя й продовжують досліджуватися в роботах інших учених.

Гуманізація національної системи освіти полягає в утвердженні особистості учня як найвищої соціальної цінності, у найповнішому розкритті її здібностей й задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських і громадянських цінностей, гармонії стосунків учня й навколишнього середовища на основі вивчення широкого кола різноманітних гуманітарних знань, сприянні його самоактуалізації в умовах професійної діяльності.

Процес гуманізації навчання тісно пов'язаний з гуманітаризацією національної системи освіти. С. У. Гончаренко під гуманітаризацією освіти розуміє "потрібний і достатній мінімум змісту, засвоївши який молодь повинна: уміти пристосуватися до навколишнього природного й соціального середовища в міру становлення своєї самостійності; бути готовою до виконання основних, спільних для всіх громадян соціальних функцій, до доступної їй за рівнем і формою безперервної освіти; бажано в молоді сформувати схильність до ініціативного самовиявлення й самовираження відповідно до своїх особистісних особливостей" [13].

При всій різноманітності думок сьогодні в світі застосовуються два основні підходи до змісту та соціального смислу освіти. Перший підхід, так званий технократичний, орієнтований на професіоналізм, на формування у студентів (курсантів) раціональних умінь оперувати інформацією, володіти комп'ютерними технологіями, мислити

професійно-прагматично. Другий підхід – гуманістичний – орієнтований на повноцінний інтелектуально-духовний розвиток кожної особистості, її всебічну творчу самореалізацію.

Було б непродуктивним протиставляти ці два підходи, тому що в політиці розвинених країн світу враховуються як перший, так і другий підходи. Мова, напевно, повинна йти не про пріоритети одного підходу перед іншим, а про пошуки шляхів покращання і того, і іншого в їх єдності та взаємозв'язку. Дедалі більше утверджується в усьому цивілізованому світі принцип: через освіту до прогресу, до благополуччя держави та особистого успіху.

Протягом останніх трьох десятиріч широко розвинулися в усьому світі і зокрема в нашій країні ідеї гуманізації освіти. Освіта в її гуманістичному розумінні – це не просто навчання. Завдання навчання є значно простішими порівняно з проблемами освіти людини у всій повноті її життєдіяльності.

Гуманізація освіти потребує особливо значних змін у змісті освіти та її структурі. До проблеми гуманізації освіти традиційно підходять з широких позицій, розглядаючи в ній три головні проблеми: *гуманітаризацію, фундаменталізацію, спрямованість на певну діяльність.*

Гуманітаризацію освіти слід визначати не тільки у вузькому значенні – лише як посилення викладання гуманітарних дисциплін, а й у найбільш широкому – як формування у людини особливої людської форми відношення до навколишнього світу та своєї особистої діяльності в ньому.

Фундаменталізація освіти полягає в поглибленні теоретичної загальноосвітньої, загальнонаукової, загальнопрофесійної підготовки. Глибока загальноосвітня й професійна теоретична підготовка забезпечує широту загального і фахового кругозору, здатність орієнтуватися в нових економічних, технологічних та організаційних ситуаціях, швидко оволодівати новим змістом, формами та способами праці.

Спрямованість на діяльність потребує пошуку у вищій школі нових шляхів організації особистого досвіду тих, хто навчається. Ефективна освіта не може бути без організації досвіду продуктивної діяльності. Реалізувати це можна через посилення пізнавальних, ціннісно-орієнтованих, комунікативних, естетичних компонентів навчальної діяльності шляхом усних і письмових доповідей студентів (курсантів), залучення їх до наукових семінарів, використання ділової гри, ігрового моделювання, виконання міждисциплінарних дослідних робіт.

Засновником гуманістичної дидактики в Україні був *В. О. Сухомлинський*. Метою всієї його педагогічної діяльності було виховання Людини. У його працях головними поняттями є “людяність”,

“гуманізм”, “людинознавство” як засіб і мета формування особистості. У зміст навчання і праці він вкладав гуманістичний сенс: “Той, хто вийшов зі стін школи, може чогось і не знати, але він обов’язково має бути розумною людиною... розумова вихованість не рівнозначна обсягу набутих знань: уся суть у тому, як відбувається життя знань у складній і багатогранній діяльності людини” [14, с. 92].

У багатьох своїх працях *В. О. Сухомлинський* розкривав технологію формування людяності, передусім у сфері розумової праці учня. “На що спрямовується доброзичливість учителя? Насамперед, на розумову працю дитини. Зичити добра в розумовій праці – це означає розуміти всі сильні та слабкі сторони дитини, відчувати тонкощі розумової праці. У педагогічній справі між явищами і фактами існують найтісніші зв’язки: успішність дитини відбивається на стані її духу; стан духу дитини відбивається на повноті духовного життя, на здоров’ї педагога. Якщо учень прагне бути хорошим, хоче добре оволодіти знаннями, – це вже половина радості вашої праці” [15, с. 436].

На уроках він вимагав від учителя створення доброзичливої атмосфери, яку вважав важливим засобом боротьби з дегуманізацією навчального процесу. “Придивитися до розумової праці на уроках педагога, якому вдалося добитися того, що кожен його вихованець досягає успіхів. Тут панує атмосфера взаємної доброзичливості, панує інтелектуальне натхнення, кожний прагне досягти мети своїми власними зусиллями, ви бачите в дитячих очах то напружену зосередженість думки, то радісний вогник, то замисленість. Працювати педагогові в такій атмосфері – велика насолода. Повірте, мій дорогий колего, що якою б напруженою не була праця вчителя на такому уроці, у нього є час для того перепочинку, без якого важко провести чотири-п’ять уроків підряд” [15, с. 439].

Якщо повернутися до недавньої історії, то традиційна вітчизняна освіта мала переважно авторитарний характер і була спрямована на формування спеціаліста-функціонера. Найголовніше – це формування особистості в межах соціального замовлення з боку держави, тобто це освіта інформаційного типу, яка продукує професійні знання, навички та вміння.

Такий підхід себе виправдовував на певному етапі розвитку системи освіти, але тільки не на сучасному етапі розвитку вітчизняної освіти. Це, першою чергою, пов’язано з її гуманізацією, що в Україні зумовлено: по-перше, інтеграцією національної системи освіти в світовий освітянський простір; по-друге, істотними змінами в духовному просторі українського суспільства.

Отже, “перед педагогічним світом постає проблема “гуманізації” (“олюднення”) і гуманітаризації (переорієнтації на людину) освіти, відтак подолання технократизму, бездуховності й формалізму... освіти” [16].

Усі ці процеси насамперед мають торкатися змістовного й процесуального компонентів навчального процесу. Отже, щоб не повторити помилки минулого і вийти на світові стандарти освіти, необхідно критично переосмислити теоретично-методологічні основи навчання та встановити нові орієнтири в ньому. Це потребує нової парадигми навчання.

Гуманізація навчання означає:

- 1) гуманне ставлення до особистості та шанування її прав і свобод;
- 2) висування до особистості обґрунтованих посильних і розумно сформульованих вимог;
- 3) шанування власної позиції особистості та її права бути самою собою;
- 4) партнерське спілкування в системі «викладач – студент».

До систем, що сприяють формуванню суб'єкт-суб'єктних взаємин, належать:

– педагогіка співробітництва – це спільна діяльність педагога і студента, яка має гуманний та демократичний характер і ґрунтується на взаєморозумінні, на єдності їх інтересів і прагнень;

– гуманістична педагогіка – це система наукових теорій, що затверджує студента в ролі активного, свідомого, рівноправного учасника навчального процесу, а також сприяє формуванню вільно, самостійно мислячої та діючої особистості, громадянина-гуманіста;

– особистісно-орієнтоване навчання ґрунтується на приматі суб'єктності особистості, визнання за нею права на самовизначення й самореалізацію в пізнанні через опанування способів навчальної роботи.

Гуманізм у дидактичному процесі реалізується в суб'єктній діалогічній взаємодії педагога й учня. *Від педагога вимагається:*

– не принижувати, а піднімати особистість учня, виявляючи чутливість та уважність до її слабких сторін знань та умінь, тактовно виправляти помилки, стимулювати слабких і сильних учнів на подолання труднощів навчально-пізнавальної діяльності;

– не гасити, а збуджувати інтерес до загальнонаукових і професійних знань, розширення загального кругозору і розвитку творчих здібностей, до використання знань, навичок і вмінь у професійній діяльності;

– урахувати індивідуальну самобутність кожного студента як особистості та суб'єкта активної діяльності, його соціальні, психічні, психофізіологічні особливості, життєві настанови, ставлення до навчально-пізнавальної діяльності;

– урахувати й порівнювати розвиток кожного студента як особистості, маючи на увазі їх неадекватність у різних студентів;

– формувати персональну відповідальність студента за власні успіхи, успіхи групи й одногрупників;

– допомогати у пізнанні самих себе (раніше була тенденція до пізнання людиною мікро – та макрокосмосу, а зараз – самої себе), тобто сприяти реалізації сократівського принципу “Пізнай самого себе”.

Цього можна досягти комплексним застосуванням разом з традиційними методами навчання активних методів, які водночас є надійним засобом гуманізації навчального процесу.

Лекція 3. СТРУКТУРА ВИЩОЇ ОСВІТИ

Оскільки предметом дослідження педагогіки вищої школи є педагогічний процес у СВО (системі вищої освіти), необхідно дати означення поняття вищої освіти, її ролі та структури в Україні.

Означення вищої освіти подано в декларації, прийнятій на Всесвітній конференції ЮНЕСКО, що відбувалася в Парижі 5–8 жовтня 1998 року. У цьому документі зазначено, що *вищою освітою* називаються всі види навчальних курсів, підготовки або перепідготовки на післядипломному рівні, що здійснюється університетами або іншими навчальними закладами, визначеними компетентними державними органами як навчальні заклади вищої освіти.

Згідно з Законом України “Про вищу освіту”:

а) вища освіта – рівень освіти, який здобувається особою у вищому навчальному закладі внаслідок послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння змісту навчання, який ґрунтується на повній загальній середній освіті й завершується здобуттям певної кваліфікації за підсумками державної атестації;

б) зміст вищої освіти – обумовлена цілями та потребами суспільства система знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей, що має бути сформована в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури та мистецтва;

в) зміст навчання – структура, зміст та обсяг навчальної інформації, засвоєння якої забезпечує особі можливість здобуття вищої освіти і певної кваліфікації [6].

Вища школа виконує *виховну, освітню, загальнокультурну, науково-дослідну й інтернаціональну* функції. Вища школа бере активну участь у розв’язанні всіх задач державотворення; у створенні матеріального добробуту, удосконаленні суспільних відносин, вихованні громадянина-патріота України; у підвищенні культурного рівня населення України, формуванні інтелектуального потенціалу країни, забезпеченні підвищення кваліфікації викладачів, підготовці наукових

кадрів для участі в НТР, сприянні демократизації суспільства та укріпленні миру; у розвитку міжнародного співробітництва.

В Україні мета, завдання, структура, типи вищих навчальних закладів визначені Законом України “Про освіту” (1996 р.), Законом “Про вищу освіту” (2002 р.).

Вища освіта забезпечує фундаментальну, наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової і професійної підготовки, перепідготовку та підвищення їх кваліфікації.

Вища освіта здійснюється на базі повної загальної середньої освіти. До вищих закладів освіти, що здійснюють підготовку молодших спеціалістів, можуть прийматися особи, які мають базову загальну середню освіту.

Підготовка фахівців у вищих закладах освіти може проводитись з відривом (очна), без відриву від виробництва (вечірня, заочна), шляхом поєднання цих форм, а з окремих спеціальностей – екстерном.

Держава створює громадянам України відповідні умови для реалізації їх права на здобуття вищої освіти. Навчання у вищих закладах освіти державної форми власності оплачується державою, за винятком випадків, передбачених четвертою частиною статті 61 Закону “Про освіту”, а у вищих закладах освіти інших форм власності – юридичними та фізичними особами. Прийом громадян до вищих закладів освіти проводиться на конкурсній основі відповідно до здібностей незалежно від форми власності закладу освіти та джерел оплати за навчання. Контроль за дотриманням принципів соціальної справедливості та законності при прийомі громадян до вищих закладів освіти здійснюється органами, уповноваженими цим Законом.

Особливо обдарованим студентам забезпечується навчання і стажування за індивідуальними планами, установами спеціальних державних стипендій, створення умов для навчання в зарубіжних країнах (стаття 42).

Завдання, права та обов'язки вищого закладу освіти:

- провадження освітньої діяльності, яка включає навчальну, виховну, наукову, культурну, методичну діяльність;

- забезпечення умов для оволодіння системою знань про людину, природу і суспільство; формування соціально зрілої, творчої особистості; виховання морально, психічно і фізично здорового покоління громадян; формування громадянської позиції, патріотизму, власної гідності, готовності до трудової діяльності, відповідальності за свою долю, долю суспільства, держави і людства; забезпечення високих етичних норм, атмосфери доброзичливості і взаємоповаги у стосунках між працівниками, викладачами та студентами;

- забезпечення набуття студентами знань у певній галузі, підготовка їх до професійної діяльності;
- забезпечення виконання умов державного контракту та інших угод на підготовку фахівців з вищою освітою;
- проведення наукових досліджень або творчої, мистецької діяльності як основи підготовки майбутніх фахівців та науково-технічного й культурного розвитку держави;
- підготовка молоді до самостійної наукової, викладацької або мистецької діяльності;
- інформування абітурієнтів і студентів про ситуацію, що склалася на ринку зайнятості;
- перепідготовка та підвищення кваліфікації кадрів; просвітницька діяльність.

Вищий заклад освіти має право:

- визначати зміст освіти з урахуванням державних стандартів й освітньо-професійних програм, установлених щодо вищих закладів освіти відповідних рівнів акредитації;
- визначати форми й засоби проведення навчально-виховного процесу відповідно до ліцензованої освітньої діяльності;
- готувати фахівців за державним замовленням і замовленням галузевих міністерств, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій та за договорами громадян;
- розробляти й запроваджувати власні програми наукової діяльності;
- створювати в установленому порядку підрозділи;
- отримувати кошти й матеріальні цінності (будинки, споруди, обладнання, транспортні засоби тощо) від органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, громадян і благодійних фондів;
- укладати угоди про спільну діяльність з підприємствами, установами й організаціями в Україні та за її межами для виконання статутних завдань відповідно до чинного законодавства;
- розвивати власну соціальну базу, мережу спортивно-оздоровчих, лікувально-профілактичних і культурних закладів;
- здійснювати капітальне будівництво, реконструкцію й ремонт основних фондів;
- користуватись пільгами, установленими чинним законодавством для вищих закладів освіти;
- користуватись банківськими кредитами й позичками згідно з чинним законодавством;
- провадити самостійну видавничу діяльність у встановленому порядку;
- брати участь у діяльності міжнародних організацій;

- отримувати за результатами акредитації додаткові права та пільги, передбачені для закладів відповідного рівня.

Вищий заклад освіти, якому надано статус національного, користується також правами, передбаченими в Указі Президента України від 16 червня 1995 р. № 451 “Про Положення про національний заклад (установу) України”.

Вищий заклад освіти несе відповідальність за таке:

- дотримання вимог Законів України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, “Про мови в Україні” та інших законодавчих актів;
- дотримання державних стандартів освіти;
- забезпечення безпечних умов ведення освітньої діяльності;
- дотримання договірних зобов'язань з іншими суб'єктами освітньої, виробничої, наукової діяльності та громадянами, у тому числі за міжнародними угодами;
- дотримання фінансової дисципліни та збереження державного майна;
- соціальний захист учасників навчально-виховного процесу.

Структура вищого закладу освіти визначається відповідно до Положення про державний вищий заклад освіти та його Статуту. Основними структурними підрозділами вищого закладу освіти третього й четвертого рівнів акредитації є інститути, факультети, кафедри, курси тощо.

Керування вищим закладом освіти здійснюється на основі суміщення прав центральних органів виконавчої влади та керівництва вищого закладу освіти, розмежування повноважень, поєднання єдиноначальності та самоврядування, реалізації прав власника на використання свого майна. Керування діяльністю вищого закладу освіти здійснює уповноважений засновником керівник (президент, ректор, директор), який діє на засадах єдиноначальності. Наймання на роботу керівника (президента, ректора, директора) вищого закладу освіти здійснюється в порядку, установленому в Законі України “Про освіту”. Наймання на роботу професорсько-викладацького складу провадиться відповідно до чинного законодавства за трудовим договором, у тому числі за контрактом, а також може здійснюватись на основі конкурсного відбору працівників на умовах, установлених у Статуті вищого навчального закладу освіти. Вищим колегіальним органом самоврядування вищого закладу освіти є загальні збори або конференція. Порядок обрання делегатів конференції встановлюється в Статуті вищого закладу освіти. При цьому не менше 75 % загальної кількості делегатів конференції мають становити викладачі й наукові працівники вищого закладу освіти.

Для вирішення основних питань діяльності вищого закладу освіти відповідно до його Статуту створюються *робочі й дорадчі органи*:

- *робочі органи* – ректорат, деканати (для вищих закладів освіти третього й четвертого рівнів акредитації), адміністративна рада (для вищих закладів освіти першого й другого рівнів акредитації), приймальна комісія;

- *дорадчі органи* – учена рада (вищих закладів освіти третього й четвертого рівнів акредитації), педагогічна рада (для вищих закладів освіти першого й другого рівнів акредитації), бюджетно-фінансова комісія тощо.

У своїй діяльності вищі навчальні заклади керуються такими **принципами**: кожному, хто має середню освіту, гарантовано рівні умови; гуманізм, демократизм; пріоритетність загальнолюдських цінностей; органічний зв'язок навчання й науково-практичної діяльності з історією, культурою України; науковий, світський характер освіти; відповідність світовим стандартам.

Статут вищого навчального закладу складається із розділів:

I. Загальні положення.

II. Структура університету.

III. Співробітники університету.

IV. Студенти й аспіранти.

V. Права університету.

VI. Бібліотека університету.

VII. Фінансово-господарська діяльність університету.

VIII. Міжнародне співробітництво.

Система вищої освіти в Україні визначена Законом «Про освіту» (ст. 43), Законом “Про вищу освіту” і Положенням про державний вищий заклад освіти. В Україні діють такі вищі заклади освіти.

1. **Університет** (класичний університет) – багатoproфільний вищий заклад освіти, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою з широкого спектру природничих, гуманітарних, технічних та інших напрямів науки, техніки і культури за освітньо-професійними програмами всіх рівнів, проводить фундаментальні й прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром, сприяє поширенню наукових знань і здійснює культурно-просвітницьку діяльність серед населення, має розвинену інфраструктуру наукових і науково-виробничих підприємств та установ, високий рівень кадрового й матеріально-технічного забезпечення такої діяльності.

Можуть створюватися педагогічні, технічні, технологічні, економічні, сільськогосподарські та інші університети, які здійснюють багатoproфільну підготовку фахівців з вищою освітою у відповідній галузі.

2. **Академія** – вищий заклад освіти, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою за освітньо-професійними програмами всіх рівнів у певній галузі знань або виробництва, проводить фундаментальні

й прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром у сфері своєї діяльності, має високий рівень кадрового й матеріально-технічного забезпечення.

3. **Інститут** – вищий заклад освіти або структурний підрозділ університету, академії, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою за освітньо-професійними програмами всіх рівнів у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури й мистецтва, провадить наукову й науково-виробничу діяльність, має високий кадровий і матеріально-технічний потенціал.

4. **Консерваторія** (музична академія) – вищий заклад освіти, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою за освітньо-професійними програмами всіх рівнів у галузі культури й мистецтва – музичних виконавців, композиторів, музикознавців, викладачів музичних дисциплін, проводить наукові дослідження, є провідним центром у сфері своєї діяльності, має високий рівень кадрового й матеріально-технічного забезпечення.

Навчання в консерваторії – всебічна теоретична й практична підготовка музикантів до професійної виконавської і педагогічної діяльності.

5. **Коледж** – вищий заклад освіти або структурний підрозділ університету, академії, інституту, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою за освітньо-професійними програмами бакалавра або молодшого спеціаліста з одного напрямку або кількох споріднених напрямів підготовки, має необхідний кадровий потенціал, матеріально-технічну базу.

6. **Технікум (училище)** – вищий заклад освіти або структурний підрозділ університету, академії, інституту, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою за освітньо-професійними програмами молодшого спеціаліста, має необхідний кадровий потенціал, матеріально-технічну базу.

Відповідно до освітньо-кваліфікаційних рівнів підготовки студентів, способів реалізації освітньо-професійних програм і соціальних функцій у системі освіти можуть діяти **вищі заклади освіти таких рівнів акредитації**:

- *вищі заклади освіти першого рівня акредитації* (технікум, училище та інші зрівнені з ними за результатами акредитації вищі заклади освіти), які готують фахівців: на основі повної загальної середньої освіти – з присвоєнням кваліфікації молодшого спеціаліста; на основі базової загальної середньої освіти – з присвоєнням кваліфікації молодшого спеціаліста та з одночасним отриманням повної загальної середньої освіти;

- *вищі заклади освіти другого рівня акредитації* (коледжі та інші зрівнені з ними за результатами акредитації вищі заклади освіти), які

готують фахівців на основі повної загальної середньої освіти з присвоєнням кваліфікації молодшого спеціаліста, бакалавра;

• *вищі заклади освіти третього й четвертого рівнів акредитації* (університети, академії, інститути, консерваторії та інші зрівнені з ними за результатами акредитації вищі заклади освіти), які готують фахівців: на основі повної загальної середньої освіти – з присвоєнням кваліфікації бакалавра, спеціаліста, магістра; на основі вищої освіти – з присудженням наукових ступенів кандидата й доктора наук у встановленому порядку.

Отже, вища освіта як педагогічна система є багатофункціональною і багатоступеневою й складається зі змістової, організаційної і методичної компонент.

Педагогіка вищої школи – це наука про педагогічний процес, що забезпечує розвиток особистості студента в системі вищої освіти. Педагогіка вищої школи має свій предмет дослідження, закономірності та принципи; основними категоріями цієї науки є методологічні, процесуальні та суттєві. Ця наука є теоретичною й прикладною, виконує аналітичну, конструктивно-проективну й прогностичну функції.

Лекція 4. ПЕДАГОГІЧНІ ПРИНЦИПИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Науковий термін **"гуманізація"** (лат. *humanus* – людський) означає олюднення техніки, праці, побуту тощо. У *словнику іншомовних слів* термін "гуманізація" трактується таким чином: "Ставлення до людини, як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей". *Наприкінці 80-х років ХХ ст.* науковий термін "гуманність" подається як принцип світогляду, основою якого є переконання у безмежних можливостях особистості та її здатності до вдосконалення, виявлення особистої волі та захисту громадянських прав. *На початку 90-х років* поняття "гуманність" розуміється як повага до людей і до їх гідності, піклування про їх добробут.

Т. В. Панфілова характеризує поняття гуманізму як «історично зумовлену систему поглядів, яка визнає людину самодостатньою цінністю, розглядає її як свідомий об'єкт своїх дій, розвиток якого за законами власної діяльності є необхідною умовою розвитку суспільства» [17].

Таким чином, у широкому розумінні гуманізм – це *прагнення до людяності*. На конференції, присвяченій створенню *Гуманістичного інтернаціоналу*, секретар з міжнародних зв'язків цієї організації *Г. Г. Уїндобро* визначив ще такі аспекти гуманізму, як гуманітарне піклування про благополуччя людей, народів або сукупне окреслення

гуманітарних і суспільних дисциплін.

А. Швейцер пише: «Під гуманністю, людяністю ми розуміємо справжнє добре ставлення людини до свого ближнього. У цьому слові знайшло своє відображення наше прагнення бути добрими не тільки тому, що це передбачається етичною заповіддю, але й тому, що така поведінка відповідає нашій сутності.

Гуманність спонукає нас у малих і великих справах прислухатися до голосу серця та слідувати його прагненням. Ми охоче робили б лише те, що здається хорошим і можливим для виконання нашому здоровому глузду. Але поклик серця вище порад розуму. Він змушує нас діяти згідно з найглибшим почуттям нашої духовної сутності. Людство не володіє ідеалом гуманності споконвічно. Воно прийшло до нього лише з плином часу...».

Однією з основних тенденцій в розвитку вищої школи зарубіжних країн останніми роками стало розширення її наукової функції. Структурні зміни у вищій освіті провідних зарубіжних країн привели до появи нових типів навчальних закладів, насамперед технічних, технологічних і *науково-технічних університетів*. Основні завдання, що вирішувалися при створенні таких навчальних закладів, – *інтеграція технічної освіти з гуманітарними науками, професіоналізація університетської освіти*.

Дослідження глобальних тенденцій розвитку вищої школи свідчить про те, що не вводячи інновацій в систему освіти, не розвиваючись постійно, неможливо не тільки рухатися вперед, але навіть зберегти те краще, що було вже досягнуто. Так, у 50–60-ті роки радянська система освіти справедливо вважалася однією з кращих у світі. У період 60–80-х років у радянській системі вищої освіти практично незмінними були всі її структурні компоненти, що й спричинило пізніше багато негативних наслідків.

У всьому ж цивілізованому світі вузівська система освіти в період 70–90-х років піддалася серйозним реформам. Ці реформи привели до значного розширення масштабів розвитку вищої освіти, пошуку нових шляхів фінансування вищої школи (так, наприклад, у Франції урядові субсидії в державних вузах становлять лише 56,7 %, а більш ніж 43 % затрат ЗВО мають окупати самостійно), створення нетрадиційних вищих закладів освіти з навчанням на основі нових інформаційних технологій. Позитивні наслідки цих реформ є очевидними. Так, сьогодні в розвинених країнах світу більш ніж половина економічно активного населення зайнята розумовою працею високої складності, що потребує серйозної професійної підготовки. В Японії широко дискутується проблема введення загальної вищої освіти, насамперед гуманітарного плану. За даними ЮНЕСКО, 19 % світового населення навчається, серед них 82 млн – студенти.

Якщо повернутися до недавньої історії, то традиційна вітчизняна освіта мала переважно авторитарний характер і була спрямована на формування спеціаліста-функціонера. Найголовніше, це – формування особистості в межах соціального замовлення з боку держави, тобто це – освіта інформаційного типу, яка продукує професійні знання, навички та вміння.

Лекція 5. ОСНОВНІ ДИДАКТИЧНІ КАТЕГОРІЇ І ЗАКОНОМІРНОСТІ

Реформа вищої освіти, розпочата 1995 року, стосується не тільки структури ЗВО, а й організації процесу навчання. Перед ЗВО постало багато проблем, і всі вони потребують розв'язання на основі глибокого знання й розуміння складного процесу навчання студентів.

До останнього часу викладачі вищих навчальних закладів дивилися (і, мабуть, дехто дивиться й зараз) на дидактику вищої школи, як на умовне поняття, що не має практичного сенсу. Серед викладачів вищої школи, у тому числі й досить кваліфікованих, був поширений погляд, що дидактика вищої школи обмежується всього **чотирма умовами навчання**: *знанням предмету, захопленістю педагога своїм предметом та умінням зацікавлювати ним студентів; володінням експериментом або практикою предмету; науковим кругозором і здоровим глуздом викладача-спеціаліста.*

Нові завдання, поставлені державою й суспільством перед вищою школою (“Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті”), потребують удосконалення всіх ланок навчальної роботи й наукової діяльності, а це неможливо без розроблення і знання теорії освіти як єдиної системи наукового пояснення шляхів підготовки майбутніх спеціалістів.

Теорія освіти необхідна як система ідей, як обґрунтоване спрямування до дії, прогнозування шляхів удосконалення системи вищої освіти, упорядкування понять і категорій науки, прогнозування наукового розвитку, вибору методів і засобів наукових досліджень, визначення способів поширення наукових положень.

Для цього, зрозуміло, можна використовувати класичну дидактику школи, але вона не враховує специфіки вищого навчального закладу. *Для вищої школи потрібна своя специфічна теорія навчання з урахуванням мети й завдань побудови, функціонування й розвитку навчального процесу і загалом проблем дидактики вищої школи:*

1. *Визначення змісту навчання й кваліфікаційних рівнів випускників, виходячи з передбаченого розвитку науки і техніки.*

2. Відображення в навчальному процесі зростаючої ролі науки в розвитку суспільства й матеріального виробництва з урахуванням масового характеру вищої освіти й наукової підготовки спеціалістів.

3. Послідовне впровадження в навчальний процес більш досконалих способів і засобів навчання, що підвищують його якість та ефективність.

4. Перехід навчання на більш високий рівень інтелектуального й творчого розвитку студентів, виходячи з сучасних вимог безперервного процесу навчання.

5. Розроблення раціональних шляхів контролю за якістю засвоєння знань.

6. Індивідуалізація, диференціація професіональної і наукової підготовки спеціалістів.

7. Гуманізація, гуманітаризація, етнізація змісту освіти.

Оскільки дидактика відображає не лише практику навчання, науково її обґрунтовує, а й конструює нові проекти дидактичної діяльності, не зайвим буде визначити суть взаємозв'язаних понять: “об’єкт науки” і “предмет її вивчення”.

Правомірно стверджувати, що об’єктом загальної дидактики як педагогічної науки є навчання у всьому її обсязі. Предметом вивчення дидактики є система відношень:

- суб’єкт викладання – суб’єкт навчання;
- суб’єкт навчання – навчальний матеріал;
- взаємовідношення між суб’єктами навчання;
- основні закономірності між всіма компонентами навчального процесу.

Різноманітність цих відношень становить суть навчального процесу. Безумовно, серед цих відношень найголовнішим є союз викладання й навчання, тобто взаємини викладача й студента. Усе це свідчить про те, що навчальний процес має багатоаспектний характер, і це, безперечно, базується на означенні об’єкта і предмета загальної дидактики. Тому більш докладно проаналізуємо поняттєво-термінологічні проблеми сучасної дидактики.

Дидактична категорія “**процес навчання**” охоплює різноманітні підпорядковані загальній меті пари актів викладання й навчання (дії суб’єктів та об’єктів навчання) та їх сукупності. “**Процес навчання** – специфічна форма пізнання об’єктивної дійсності, оволодіння суспільно-історичним досвідом людства; двосторонній процес взаємозв’язаних видів діяльності викладача (діяльності з викладання й діяльності з організації й керування навчальною діяльністю студентів) і діяльності студентів (навчання), спрямований на оволодіння системою знань з основ наук, набуття вмінь і навичок їх практичного застосування, на розвиток творчих здібностей”, тобто зміст цього поняття у дидактиці

охоплює взаємодію педагога та студента у процесі освоєння останнім системи знань, навичок, вмінь, підвалин професійної майстерності, гармонійного формування і всебічного розвитку його особистості [12].

Отже, загальною дидактикою охоплюється вся діяльність педагогів, яку називають викладанням, і навчально-пізнавальна діяльність студентів, яку визначають як навчання. Ця активна, цілеспрямована і змістовна взаємодія педагогів та студентів визначається як процес навчання, під час якого останні засвоюють певну сукупність знань, формують необхідні практичні навички та вміння, усебічно розвивають свої інтелектуальні й фізичні здібності і кваліфікацію, формують і розвивають свою особистість.

Основними ознаками навчального процесу є системність, гуманність, демократичність, особистісна спрямованість, цілісність, комплексність, планомірність, націленість на конкретний результат, тривалість, організованість.

Загальними поняттями й категоріями загальної дидактики як педагогічної науки є “мета навчання”, “викладання”, “суб’єкт викладання”, “навчання”, “суб’єкт навчання”, “освіта”, “зміст навчання”, “навчальна програма”, “навчальний план”, “навчальний предмет”, “навчальний матеріал”, “навчальна ситуація”, “метод навчання”, “самоосвіта” та ін. Розглянемо деякі з них.

Викладання – це діяльність тих, хто навчає, а навчання – це діяльність тих, хто навчається. І. А. Зязюн підкреслює, що “Освіта неможлива без педагога, з іменем якого пов’язані перемоги й поразки. Він завжди уособлював у собі мудрість суспільної свідомості і мав непересічний вплив на все суспільство. Він завжди був громадянином і професіоналом, він завжди був наставником, поводитирем у майбутнє” [18, с. 15].

Педагог:

а) передусім є організатором, керівником у навчально-пізнавальній діяльності студентів;

б) створює умови, за яких студенти (учні) як суб’єкти навчання можуть найбільш цілеспрямовано, змістовно, оптимально, раціонально й ефективно вчитися, опанувати підвалини професійної майстерності;

в) є джерелом системи знань, навичок і вмінь;

г) надає своєчасну допомогу учням, коли є така потреба;

д) є вихователем;

е) піклується про всебічний розвиток особистості учнів;

ж) контролює й оцінює хід і результати навчально-пізнавальної діяльності учнів тощо. “В ідеалі учитель стає організатором самостійного навчального пізнання учнів, не головною дійовою особою в класі, а режисером їх взаємодії з навчальним матеріалом, один з одним і з учителем” [19, с. 12,13].

*Навчання – це система навчально-пізнавальних дій учнів, спрямованих на оволодіння знаннями, навичками та вміннями їх застосування у професійній діяльності, формування особистості громадянина української держави. Суть навчання полягає не стільки в опануванні певних знань, навичок і вмінь, скільки в оволодінні методикою навчання, умінні вчитися, у формуванні ефективної **методики самоосвіти**.*

Поняття «освіта» у контексті гуманістичної парадигми суттєво трансформується. Освіта є складовою виховання, але дещо вужчою категорією. Під нею розуміють усе те, що сприяє формуванню світогляду особистості, її професійних знань, навичок та умінь. Це також здобуття спеціально запланованих певних знань та їх систематизація.

Отже, у теорії навчання поняття «освіта» має застосовуватися в трьох розуміннях:

1) *як процес інтелектуальної підготовки особистості учня до умов життя в суспільстві шляхом засвоєння систематичних знань і формування на їх основі навичок, умінь і світогляду практичного порядку: «Під освітою розуміється процес входження людини в життя суспільства, у цілісний світ живої і “неживої” природи»;*

2) *як результат процесу навчання та рівень досягнення освіченості, сформованості навичок і вмінь: “Остаточний результат освіти – внутрішній стан людини на рівні потреби пізнавати нове, здобувати знання, виробляти матеріальні й духовні цінності і допомагати ближньому, бути добротворцем”;*

3) *як сукупність навчально-виховних настанов. У цьому аспекті, на думку І. Д. Беха, особливе значення має категорія “ставлення” у контексті розвитку образу “Я” особистості. Ця категорія є ключовою для формування й розвитку особистості учня в педагогічному процесі, оскільки за його допомогою розкривається становлення смислового зв'язку, єдність навчально-пізнавальної та професійної діяльності особистості студента, позитивна спрямованість його ціннісних орієнтацій.*

Таким чином, *освіта – це водночас і процес, і результат засвоєння студентами певних систематизованих знань, навичок і вмінь, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших якостей, розвитку їх творчих сил і здібностей.*

Загальна дидактика досліджує загальну теорію й методику навчання і відповідно їх обґрунтовує. Специфіку, особливості викладання окремих навчальних дисциплін досліджують окремі методики. У зв'язку з цим загальна дидактика досліджує тільки загальнотеоретичні засади навчального процесу, а окремі методики, використовуючи її рекомендації та висновки, обґрунтовують організацію навчання з окремих навчальних предметів. Природно, що загальна дидактика й окремі методики

розвиваються у тісному зв'язку між собою і збагачуються взаємно, тому що вони мають спільний об'єкт наукового дослідження – навчальний процес. Окрема методика виділяє в цьому об'єкті те, що є специфічним для викладання конкретного предмета зокрема.

Таким чином, *загальна дидактика – це область педагогічної науки, яка вивчає, досліджує, узагальнює й обґрунтовує цілі, закономірності, принципи, зміст, форми та методи навчального процесу, взаємодію педагогів та студентів, вплив цих педагогічних явищ на формування й розвиток особистості студента.*

Лекція 6. ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ ТА ФУНКЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Поняття “*навчальний процес*” охоплює всі компоненти навчання: викладача, засоби й методи навчання, що ним використовуються, студента, який працює під керівництвом викладача на занятті й самостійно вдома, забезпечення навчального процесу наочністю й технічними засобами.

Навчальний процес являє собою впорядковану систему, що складається з певних елементів, має структурні складові відповідно до її функцій.

Система навчального процесу – це цілісна множина основних складових, що являє собою певну модель навчання. Системоутворювальними поняттями навчального процесу як системи є мета навчання, викладання, навчання й результат. Змінними складовими цієї системи є засоби керування. Це зміст навчального матеріалу, методи навчання, матеріально-технічні засоби, організаційні форми навчання.

І. А. Зязюн основними критеріями навчального процесу вважає:

– *природність та оформленість*, що переорієнтовують навчальний процес до особистості студента, передбачають формування в неї мети діяльності, визначення її змісту, озброєння ефективною методикою саморозвитку в навчальному процесі: “Процес існування особистості та інших суб'єктів, якщо він не протиприродний, передбачає постійне існування мети (для чого?), виходячи з потреб; затребуваного змісту (що?) для збільшення норм; вибраного методу (як?) згідно зі здібностями, і оформляється як діяльність в її різновидах, зокрема й такому, як освіта (освітньо розвивати самого себе)”;

– *цілісність і дискретність*, що виявляються у триєдності навчання, виховання, розвитку, які становлять суть освіти: “...будь-яка форма педагогічного процесу буде цілісною, якщо здійснюватимуться і навчання, і виховання, і розвиток одночасно”;

– *технологічність і творчість*, що передбачають, з одного боку, можливість і необхідність копіювання педагогами педагогічного досвіду, а з іншого – обов'язкове творче його відтворення у педагогічній діяльності [18].

Компоненти навчального процесу відповідають на запитання: ”З чого складається навчальний або дидактичний процес?” Деякі автори визначають його як *структуру або модель навчального процесу*. Навчальний процес як організаційна форма існування суспільних явищ має власну структуру й складається з певних елементів.

Модель навчального процесу – це еталонне уявлення про навчання учнів, студентів, його конструювання в умовах конкретних освітньо-виховних закладів. Модель визначає цілі, основи організації та проведення навчального процесу в освітньо-виховних системах.

Основними складовими цієї моделі мають бути цільовий, стимулювально-мотиваційний, змістовний, процесуальний, контроль-регулювальний, оцінно-результативний і суб'єктно-суб'єктний компоненти. Стисло проаналізуємо призначення і зміст окремих структурних компонентів дидактичного процесу.

Цільовий компонент, по-перше, забезпечує усвідомлення педагогами мети навчання й передавання її студентам, а, по-друге, формує позитивне ставлення студентів до навчально-пізнавальної діяльності, професійної діяльності взагалі та до конкретної спеціальності зокрема.

Стимулювально-мотиваційний компонент навчального процесу є дуже важливим. Дійсно, мотив навчання й конкретної професійної діяльності у студентів виникає в повному обсязі лише тоді, коли є певні стимули до значущої діяльності.

Змістовний компонент містить усе те, що становить поняття ”зміст освіти”, під яким розуміється система наукових знань, навичок і вмінь, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток здібностей учнів, формування їх світогляду, опанування соціального досвіду, підготовку до суспільного життя й професійної діяльності.

Змістом операційно-діяльнісного компонента є організація практичної навчально-пізнавальної діяльності студентів з опанування змісту освіти. Цей компонент є одним із головних складових дидактичного процесу, який можна визначити як процесуальний, методичний, операційно-дієвий.

Контрольно-регулювальний компонент спрямований на з'ясування ефективності функціонування всієї моделі навчального процесу, вивчення результативності дій кожного її компонента, своєчасного внесення оптимальних коректив.

На думку ж *М. Міндера*, основне призначення процесу навчання – це надання:

- знань;
- умінь і навичок діяльності (озброюючи методологією постійного самовдосконалення);
- життєвого досвіду (на базі демократичних загальнолюдських цінностей).

Коротко проаналізуємо процес опанування учнями знань, навичок і вмінь. Під *знаннями* розуміють сукупність засвоєних студентом відомостей, понять, уявлень про предмети та явища навколишнього світу й діяльності. Знання розподіляють на *теоретичні й практичні*. Теоретичні знання розкривають суть речей, явищ і подій, є основою успішного здійснення студентом практичної діяльності. Практичні знання містять переважно відомості про використання тих чи інших предметів і ситуацій з конкретною метою.

Знання мають характеризуватися *глибиною, гнучкістю, дієвістю та міцністю, найголовніше – мають бути усвідомленими*. Основні вимоги до цих характеристик розглянемо, ґрунтуючись на висловлюваннях видатних особистостей. Давньогрецький філософ *Платон* (3–4 ст. до н. е.) про глибину знань писав, що повна неосвіченість – не найбільше лихо, а гірше нагромадження погано засвоєних знань.

Французький філософ *Клод Гельвецій* (1715–1771) підкреслював, що знання певних принципів легко відштовхує незнання деяких фактів. Тому важливе значення має *гнучкість знань*, особливо за екстремальних обставин. Цієї ж думки дотримувався *В. О. Сухомлинський*, який з цього приводу писав: «...зрозуміти – це ще не означає знати, розуміння – ще не знання. Щоб були тверді знання, потрібне осмислення».

Міцність опанування професійних знань та їх дієвість є головним завданням процесу навчання. Тому актуальними є слова *Л. М. Толстого* (1828–1910) про те, як помилково думати, що всезнання є чеснотою. Важлива не кількість, а якість знань. Німецький педагог *А. Дістервег* (1790–1866) писав, що хибні знання гірші, ніж незнання. Через це він підкреслював, що не в кількості полягає освіта, а в розумінні та вмілому застосуванні того, що знаєш. Отже, міцні й дієві знання мають характеризуватися повнотою змісту, системністю, докладністю, конкретністю, узагальненістю й високим ступенем їх опанування.

Залежно від того, як учень оволодів знаннями, виділяють такі його *рівні*: знання-ознайомлення, знання-репродукції, знання-вміння і найвищий рівень – знання-трансформації. Останні характеризуються тим, що учень широко застосовує їх у практичній діяльності й творчо розвиває.

Практичне застосування знань забезпечує їх перехід у навички та вміння. Отже, знання перетворюються на навички тільки шляхом постійних

вправ. Тому видатний педагог *Я. А. Коменський* (1592–1670) у роботі “Велика дидактика” писав, що все має закріплюватися постійними вправами: навчання неможливо довести до досконалості без частих та особливо майстерних повторень і вправ.

У психології під *навичкою* розуміють дію, що формується шляхом повторень і характеризується високим ступенем засвоєння і відсутністю елементної свідомої регуляції та контролю. Отже, *навичка* – це автоматична дія, що формується цілеспрямованими вправами й виконується легко та вільно. Психологічна суть навички полягає в тому, що вона звільняє свідомість учня від необхідності контролювати технічні компоненти діяльності й дає змогу зосередитися на її меті, завданнях та умовах.

Навичка формується на базі знань і простих умінь шляхом вправ.

Виділяють такі *види навичок*:

– *сенсорні* (перцептивні, почуттєві) – здатність автоматично аналізувати сигнали, які надходять з навколишнього середовища (наприклад, бачити, чути);

– *розумові* (інтелектуальні) – здатність автоматично вирішувати розумові операції, що мали місце раніше;

– *рухові* – автоматизована дія на зовнішній об’єкт за допомогою рухів з метою його перетворення, яке здійснювалося раніше неодноразово (наприклад, кататися на лижах).

Уміння – це здатність робити що-небудь, зумовлена набутими знаннями і досвідом. На відміну від навичок знання функціонує під свідомим самоконтролем людини.

За ступенем складності виділяють *просте й складне вміння*. *Просте вміння* – це можливість використовувати здобуті знання на практиці. Це перший крок, тільки подальші тренування, практичні дії приводять до більш високого ступеня – до формування навичок. Отже, *складне вміння* формується на основі знань, простих умінь і навичок і не дає змоги виконувати складні дії, що потребують особливого контролю свідомості. Складні вміння виробляють зазвичай шляхом тренувань, вправ, практичного виконання різних завдань, але, на відміну від знань, простих умінь і навичок, мають комплексну структуру, що дає змогу використовувати раніше здобуті знання й навички, оперативно формувати новий спосіб дії, якщо наявні навички не забезпечують виконання певного завдання. Тобто вони дають змогу творчо застосувати знання й навички в практичній діяльності відповідно до обставин.

За змістом уміння можна класифікувати так:

– *інтелектуальні* (здатність слухати, читати й розуміти, висловлювати свої думки, планувати роботу, вирішувати розумові завдання тощо);

– *технічні* (здатність оформляти різні документи, формулювати вимоги або відповідь тощо);

– *практичні* (уміння діяти згідно з планом, організовувати своїх працівників на виконання певного завдання тощо).

Процес формування умінь у студентів та їх якість (стійкість, швидкість, безпомилкове виконання різних дій) залежить від змісту навчального матеріалу, індивідуально-психічних особливостей працівників, педагогічної майстерності педагога, навчально-матеріальної бази тощо.

Навчання – це одна зі стрижневих складових педагогічного процесу в різних освітніх системах. У сфері навчання специфічно виявляються всі основні закони й закономірності останнього. Особливо слід відзначити власне педагогічні закономірності:

– єдність виховання, навчання, розвитку й самовдосконалення;

– відповідність впливів учителів можливостям, особливостям і характеру дій учнів, їх пізнавальним і фізичним можливостям.

Освітня функція. Освіта – це процес і результат навчання, який містить певну сукупність знань, навичок і вмінь у загальнонауковій, гуманітарній, професійній, технічній сферах. Освітня функція в традиційному навчанні є базовою й полягає в озброєнні насамперед певною системою знань, навичок і вмінь. Основний недолік такого навчання – це її безособистісність: традиційна система освіти й виховання була і залишається безособистісною, “бездітною”, “безлюдною”. Традиційна система освіти ґрунтується на соціоцентричному підході, у межах якого мета розвитку особистості – її соціалізація й професіоналізація з позицій максимальної суспільної корисності. У межах цієї моделі реалізуються уявлення про те, що основною метою освіти (навчання, учіння) є оволодіння певними знаннями, уміннями й навичками, тобто зовнішньо заданими нормативами.

А гуманістична парадигма національної системи освіти має особистісне спрямування, і, отже, студент у навчальному процесі постає як цілісна особистість.

Нині освітня функція втрачає провідну роль, поступаючись місцем функціям виховним, розвивальним і самовдосконалення. Унаслідок швидкоплинних змін освіта має забезпечувати передумови для навчального процесу протягом усього життя за типом “включення – виключення”.

Виховна функція є невіддільною від освітньої і спрямована на забезпечення єдності навчально-виховного процесу в різних освітньо-виховних системах, на його гуманізацію. “Навчання й виховання тісно пов’язані одне з одним, доповнюють одне одного, переплітаються одне з одним”, – підкреслює академік *М. Д. Ярмаченко*.

Ця функція сприяє формуванню основних якостей громадянина

Української держави, особистості студента. “Людина без виховання, як тіло без душі”, – підкреслює народна мудрість.

Розвивальна функція, особливо для духовного, психічного й фізичного розвитку студента, має глибокий соціально-психологічний і педагогічний зміст. Смісл і мета освіти мають полягати в забезпеченні постійного розвитку студента, його духовного становлення, гармонізації відносин з собою та іншими, із соціальним оточенням. У такій спосіб освіта на державному рівні створює умови для розвитку й саморозвитку, виховання й самовиховання, навчання й самонавчання всіх і кожного.

Функція самовдосконалення має забезпечити студентам навички та вміння постійної самоосвіти, самовиховання, систематичної праці над формуванням навичок і вмінь навчання, а також мотивації навчально-пізнавальної діяльності й майбутньої професійної діяльності. Виділення цієї функції означає орієнтацію освіти на європейський і світовий освітній простір, де в педагогічних теоріях особлива увага приділяється самовдосконаленню, самовизначенню, самореалізації особистості, досягненню нею життєвого успіху (self-cultivation, self-determination, self-realization, self-made). Тому в західноєвропейській та американській педагогічних теоріях термін “формування особистості” вживається дедалі менше.

Слід звернути увагу ще на один аспект впливу західноєвропейської системи освіти на особистість учня, студента, а власне, на аспект формування у неї дисциплінованості в навчальних закладах. Освіта, відображаючи типові риси суспільства, транслює характерні, прийняті в ній вимоги до соціальних ролей. Такі шаблони поведінки в певних ситуаціях і певних видах людської діяльності є нормальною ситуацією і визначаються конвенційною роллю. Наприклад, європейські педагоги, дотримуючись демократичного стилю викладання, звертають особливу увагу на виконання учнями розкладу дня, дотримання режимних правил забезпечення здорового способу життя, статуту навчального закладу та загальнолюдських правил поведінки. Особливо це стосується колективних правил поведінки в приватних елітарних навчальних закладах.

Наприклад, у Ліхтенштейні штраф, що сплачують батьки в разі грубого порушення дисципліни, може становити 500 швейцарських франків. Їх німецькі колеги в крайньому випадку вдаються до виключення учня зі школи, наприклад, у разі виникнення гострого етнічного конфлікту при безумовній провині учня.

Недаремно американський психолог *Е. Еріксон* особливу увагу приділяє соціалізувальній функції освітніх систем і забезпеченню ними формування у вихованців рольової самоідентифікації. Тому національна система освіти має забезпечити соціалізацію учнів, студентів шляхом формування в них належного рівня рольової самоідентифікації. У

протилежному випадку виникає рольова дифузія і соціалізація не вдається.

Отже, реалізація цих чотирьох функцій є підтвердженням однієї з основних закономірностей педагогічного процесу – єдності навчання, виховання, розвитку й самовдосконалення. Тому доцільно їх проаналізувати в контексті завдань європейської школи, які були визначені у доповіді *Жака Делора* на засіданні Міжнародної комісії “Освіта XXI століття”. Це – **навчати навчатися, навчати працювати, навчати бути, навчати жити**.

Навчати навчатися – це формувати учнівські вміння оволодівати й оперувати найрізноманітнішою інформацією, які утверджують молоду особистість у ролі учня і, що не менш важливо, у ролі майбутнього вихователя. Адже коли свого часу сьогоднішні вихованці самі стануть батьками, вони мають передавати набуті ними знання й досвід своїм нащадкам і спадкоємцям.

Навчати працювати – це забезпечувати не тільки здатність ефективно оволодівати професійними навичками, а й вміння знаходити вихід у непередбачуваних виробничих ситуаціях, уміти співпрацювати в колективі, співвідносити себе з конкретними фаховими ролями й ефективно їх виконувати.

Навчати жити – це утверджувати цілісний світогляд і світосприйняття, допомагати учням знаходити особистісний сенс життя, досягати моральної й духовної зрілості, ставати відповідальними як за особисту долю, так і за долю загалу.

Навчати бути – це прищеплювати й розвивати талант до налагоджування соціальних, дружніх і родинних стосунків, виховувати здатність до емпатії, персоніфікованих взаємин з іншими людьми.

Лекція 7. ЗМІСТ ОСВІТИ ТА ВИМОГИ ДО ЙОГО ВИЗНАЧЕННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Освіту можна розглядати як систему, процес і результат процесу пізнання. У світі склалися такі **моделі освіти**.

1. **Модель освіти як державно-відомчої організації**. У такому випадку система освіти розглядається структурами державної влади як самостійний напрям серед інших галузей народного господарства. Базується вона за відомчим принципом з жорстким централізованим визначенням цілей і змісту освіти, номенклатури навчальних закладів і навчальних дисциплін у межах того чи іншого типу освітньої системи. При цьому навчальні заклади підпорядковуються адміністративним або спеціальним органам й контролюються ними.

2. **Модель розвивального навчання** (В. В. Давидов, В. В. Рубцов). Ця модель тлумачить організацію освіти як особливу інфраструктуру через широку кооперацію діяльності освітніх систем різного рангу, типу, рівня. Така побудова дає змогу задовольнити потреби різних соціальних прошарків населення. У такому випадку сфера освіти є ланкою соціальної практики.

3. **Традиційна модель освіти** (Ж. Мажо, Л. Кро, Ж. Капель, Д. Равич) – це модель систематичної академічної освіти як способу передавання молодому поколінню універсальних елементів культури минулого. Відповідно до концепції традиціоналізму освітня система має вирішувати переважно завдання формування базових знань, умінь, навичок у межах культурно-освітніх традицій, що дає змогу індивідуальності перейти до самостійного засвоєння знань, умінь, цінностей більш високого рангу.

4. **Раціоналістична модель освіти** (П. Блум, Р. Ганье, Б. Скіннер та ін.) – це така її організація, що забезпечує набуття знань, умінь, навичок і практичного застосування в наявному суспільстві (засвоєння тільки таких культурних цінностей, які дають змогу молодій людині адаптуватися в наявній суспільній структурі). В ідеології сучасної раціоналістичної моделі освіти центральне місце займає біхевіористська теорія.

5. **Феноменологічна модель освіти** (А. Маслоу, А. Комбс, К. Роджерс та ін.) передбачає персональний характер освіти з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей. Освіта розглядається як гуманістична в тому значенні, що вона більш повно й адекватно відповідає дійсній природі людини, допомагає їй виявити те, що закладено в ній природою. Педагоги цієї орієнтації створюють умови для самопізнання, саморуху індивідуальності. *Саме цей напрям утверджується в Україні, але має назву особистісно-орієнтованої гуманістичної моделі.*

6. **Неінституціональна модель освіти** (П. Гудман, І. Іллич, Ж. Гудлед, Ф. Клейн, Л. Бернар та ін.) – орієнтована на організацію освіти позасоціальних інститутів, зокрема шкіл і вищих навчальних закладів.

Під змістом освіти розуміємо певний обсяг і характер систематичних наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально-етичних ідей, якими має оволодіти людина, у цьому випадку – студент, у процесі навчання. В. Луговий зазначає, що під змістом освіти “розуміємо впорядковану, цілісну сукупність елементів і процесів, що утворюють освітню систему”.

І. Я. Лернер обґрунтовує чотири основні елементи змісту освіти:

1. *Інформація, що підлягає засвоєнню.* Знання, накопичені людством (основні ідеї, концепції, теорії, поняття науки). Знання про шляхи й методи пізнання, типи й способи розумових дій.

2. *Способи діяльності – уміння, навички.*

3. *Досвід емоційно-ціннісного ставлення до знань.*

4. *Досвід творчої діяльності* (перенесення знань, варіативність, комбінування).

До відбору змісту педагогічної освіти у світі існують різні підходи: політехнізм (в Україні); прагматизм (у США); енциклопедизм (у Франції); екзистенціоналізм (в Англії). Сучасна освіта розвивається в різних напрямках: гуманітаризації, диверсифікації, фундаменталізації, інформатизації, індивідуалізації.

Стисло опишемо основні тенденції й особливості розвитку освіти у провідних країнах світу.

Перші західноєвропейські університети виникли в XII ст. (у Болоньї й Парижі), перший північноамериканський університет – 1636 року (Гарвардський університет у Бостоні). Таким чином, сучасна вища школа пройшла в різних західних країнах та Америці різний за тривалістю і змістом шлях.

У Державній національній програмі “Освіта. Україна XXI століття” (1992) і Законі України “Про вищу освіту” визначаються *основні напрями оновлення змісту освіти у вищій школі:*

1. *Деїдеологізація змісту освіти* (утвердження загальнолюдських цінностей, професіональна спрямованість змісту освіти).

2. *Етнізація змісту освіти* (використання народної педагогіки, розширення курсів дисциплін, пов'язаних з історією українського народу).

3. *Світоглядний аспект* (посилення міжпредметних зв'язків).

4. *Індивідуалізація та диференціація змісту освіти* (багатоваріантність програм).

5. *Практична спрямованість змісту освіти.*

6. *Спрямованість змісту освіти на розвиток самостійності, саморуку, самовдосконалення студента.*

Модернізація вищої освіти в державі є об'єктивною необхідністю. Адже на початку XXI століття ми стали очевидцями безпрецедентного зростання уваги до вищої освіти, розширення її функцій і ролі в суспільстві. Сьогодні вона розглядається у цивілізованому суспільстві не тільки як інституція задоволення фахових потреб особистості, але і як духовна необхідність.

Вища школа в Україні насамперед зорієнтована на задоволення освітніх потреб особистості, відновлення національних освітніх традицій і примноження досвіду, відтворення інтелектуального духовного потенціалу нації, вихід вітчизняної науки, техніки і культури на світовий

рівень, становлення державності та демократії в суспільстві, забезпечення ринку праці висококваліфікованими фахівцями.

Основною метою подальшого розвитку вищої освіти є переростання кількісних показників у якісні, що базується на таких засадах:

1. Вища освіта – це національна ідея, зміст якої полягає у збереженні й примноженні національних освітніх традицій. Вища освіта покликана виховувати справжнього громадянина України, для якого потреба у фундаментальних знаннях і в підвищенні загальноосвітнього й професійного рівня асоціюється зі зміцненням його держави.

2. *Розвиток вищої освіти має підпорядковуватися законам ринкової економіки.* Працівникам вищої школи необхідно орієнтуватись не лише на ринкові спеціальності, але й наповнити зміст освіти новітніми матеріалами, запровадити сучасні технології навчання з високим рівнем інформатизації навчального процесу, вийти на творчі, ділові зв'язки з замовниками фахівця. *Експерти вважають, що сьогодні, на жаль, вища школа в Україні живе ніби сама по собі і, на думку працедавців, орієнтується не в першу чергу. Ось чому за офіційною статистикою лише 20 % випускників ЗВО знаходять роботу за спеціальністю. За тією ж статистикою, майже 70 % випускників у галузі фізичних, математичних і технічних наук у нашій державі працюють не за спеціальністю. Дуже складно працевлаштуватися спеціалістам з міжнародних відносин, економістам, юристам, кількість яких значно перевищує потреби ринку.*

Для розв'язання проблеми працевлаштування випускників необхідно:

- законодавчо розширити сферу використання випускників, підготовка яких здійснювалася за державним замовленням, на підприємствах, в установах, організаціях усіх форм власності;

- упровадити механізм економічного стимулювання підприємств, що створюють і бронюють робочі місця для молодих фахівців;

- підвищити ефективність цільової підготовки фахівців у частині, що стосується подальшого працевлаштування випускників, які навчалися за цільовим направленням;

- посилити відповідальність підприємств, організацій та установ за забезпечення соціально-побутових умов для молодих фахівців, особливо забезпечення житлом у сільській місцевості, збільшити частку місцевих бюджетів і коштів галузей у структурі фінансування вищої освіти;

- удосконалювати механізм довгострокового пільгового кредитування навчання молоді у вищих навчальних закладах.

На жаль, практично відійшла в минуле добре організована в колишньому Радянському Союзі так звана система підвищення

кваліфікації й перепідготовки кадрів. Нової системи, що задовольняла б потреби ринкової економіки, в Україні ще не створено. *Ринок праці швидко змінюється, що диктує необхідність створення короткотермінових навчальних програм перепідготовки й підвищення кваліфікації кадрів.* Цю важливу функцію має виконувати система післядипломної освіти.

3. Розвиток вищої освіти слід розглядати в контексті тенденцій розвитку світових освітніх систем, у тому числі європейських. Зокрема, звести законодавчу й нормативно-правову базу вищої освіти України до світових вимог, відповідно структурувати систему вищої освіти та її складові, упорядкувати перелік спеціальностей, переглянути зміст вищої освіти, забезпечити інформатизацію навчального процесу та доступ до міжнародних інформаційних систем.

Сьогодні в світі базовою є теза *про навчання протягом усього життя людини.* Проблема підготовки у вищих закладах освіти професійно мобільних спеціалістів сьогодні є актуальною як ніколи. Фахівцями підраховано, що кожного року оновлюється як мінімум 5 % теоретичних і 20 % прикладних знань. Прийнята в США одиниця виміру старіння знань фахівця, так званий “період напіврозпаду компетенції”, показує, що з багатьох професій їх спеціальні знання знецінюються на 50 % через кожні п’ять років, тобто при нашій теперішній системі вищої освіти – інколи раніше, ніж закінчується термін навчання. Тому нові освітні стратегії передбачають відмову від ідеї “надмірності” базової освіти і перехід всіх до навчання за системою “Lifelong education”, тобто навчання протягом усього життя. Важливий загальноєвропейський принцип “освіта через все життя” поки що в умовах нашої держави не може бути повною мірою реалізований.

Протягом 1995–2005 рр. Міністерство освіти і науки України на основі зазначених міжнародних документів з питань демократії, гуманізації в галузі освіти і прав людини здійснило кілька масштабних заходів щодо створення нової національно-правової нормативної бази вищої освіти, зокрема: Закон України “Про освіту”; Укази Президента України “Основні напрями реформування вищої освіти”, “Про заходи реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів освіти”, «Про запровадження у вищих навчальних закладах навчальної дисципліни “Вища освіта і Болонський процес”», “Про особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу”, “Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Булонської декларації”; Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної програми розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки”.

Зазначений комплекс нормативно-правових документів визначив ідеологію реформування всієї освітньої галузі, яка обстоює демократичні права особистості.

Провідні принципи реформи всієї системи національної системи освіти визначено в Державній національній програмі “Освіта” (Україна XXI століття):

– демократизація освіти й розширення автономії навчальних закладів з урахуванням розвитку партнерства учнів, студентів і педагогів;

– гуманізація освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності;

– гуманітаризація освіти, покликана формувати у свідомості учнів цілісну картину світу, розвивати їх духовність, культуру особистості й планетарне мислення;

- національна спрямованість освіти, її гармонійне поєднання з національною історією й народними традиціями;

– безперервність освіти, перетворення її на процес, що триває протягом усього життя людини;

– неподільність навчання й виховання, їх органічна єдність.

Багато проблем, які повинні розв’язуватися в нашій державі, мають світовий характер. У документах ЮНЕСКО XXI століття оголошено століттям освіти, і при цьому йдеться про кризу освіти у всьому світі й необхідність розроблення суттєво нової моделі.

Основними напрямками реформування освітніх систем у світі є:

– загальнопланетарний глобалізм, гуманізація й демократизація освіти;

– культурознавча соціологізація й екологізація змісту навчання;

– міждисциплінарна інтеграція в технології освіти;

– орієнтація на її безперервність, розвивавальні й громадянські функції.

Останніми роками Україна, приєднавшись до так званого Болонського процесу, активно інтегрується в європейський освітянський простір. Як відомо, основні цілі Болонського процесу зводяться до такого:

• побудова *Європейського простору вищої освіти як передумови розвитку мобільності громадян з можливістю їх працевлаштування;*

• посилення *міжнародної конкурентоспроможності як національних, так і в цілому європейської системи вищої освіти;*

• досягнення *більшої сумісності та порівнянності систем вищої освіти;*

• формування та зміцнення *інтелектуального, культурного, соціального й науково-технічного потенціалу окремих країн та Європи в цілому;*

• підвищення *визначальної ролі університетів у розвитку національних і європейських культурних цінностей;*

• змагання з іншими системами вищої освіти за студентів, вплив, гроші та престиж.

Основні завдання й принципи створення зони Європейської вищої освіти (шість цілей Болонського процесу): *уведення двоциклового навчання; упровадження кредитної системи; формування системи контролю якості освіти; розширення мобільності студентів і викладачів; забезпечення працевлаштування випускників і привабливості європейської системи освіти.*

Унаслідок змінення політики й соціальних пріоритетів у незалежній Україні визначилася принципово нова парадигма освіти й виховання, *переходу від виховання громадянина певної країни до формування громадянина світу*, людини відповідальної, освіченість і мораль якої відповідає складності завдань, які їй доведеться вирішувати.

Міністерство освіти і науки України з урахуванням активної роботи підрозділів ЮНЕСКО (Міжнародна асоціація університетів. Європейський центр вивчення вищої освіти), Ради Європи щодо вироблення єдиних вимог до рівня освіти веде роботу з введення у вищих навчальних закладах Державних стандартів підготовки фахівців з вищою освітою. *Державні стандарти* розробляються з урахуванням європейського рівня вимог до вищої освіти, що забезпечить входження України до світового освітнього простору. У Державних стандартах освіти гуманістичне спрямування освіти набуває особливого відображення. Зокрема, передбачається **нормативна частина змісту освіти**, якою забезпечується обов'язкове вивчення *соціально-гуманітарних дисциплін: права, екології, етики, філософії, світової та вітчизняної культури тощо.* Дисципліни *людинознавчого, народознавчого характеру становлять до 20 % навчального часу на підготовку фахівців.* Більше того, Державними стандартами передбачено надання фундаментальним і спеціальним дисциплінам гуманістичної спрямованості. Державні стандарти забезпечують не тільки європейський рівень формування освіти та вироблення професійних навичок, але й виховання гармонійно розвиненої, соціально активної людини, здатної до саморозвитку, самовдосконалення, з високими духовними якостями, гуманністю й толерантністю.

Державні стандарти освіти передбачають наявність трьох компонент: *державної, галузевої та навчального закладу.*

У вищій освіті державна компонента визначає структуру переліку напрямів і спеціальностей, за якими здійснюється освіта й професійна підготовка фахівців за певними освітньо-кваліфікаційними рівнями. *До її складу входять класифікатор галузей освіти, напрямів підготовки і спеціальностей.*

Галузева компонента державних стандартів освіти базується на державній компоненті і містить у своєму складі освітньо-

кваліфікаційну характеристику (ОКХ) та освітньо-професійну програму (ОПП).

ОКХ встановлює професійне призначення й умови використання випускників, відображає мету й узагальнює зміст освіти та професійної підготовки у вигляді переліку умінь, визначає місце і роль фахівця в соціальній структурі суспільства та вимоги до його компетенції. ОКХ встановлює вимоги до загальноосвітнього рівня й галузеві кваліфікаційні вимоги до випускника навчального закладу.

ОПП визначає нормативну частину змісту освіти, вимоги до змісту, обсягу, рівня освіти і професійної підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня конкретної спеціальності. Зміст освіти подається в ОПП у вигляді структурованої системи навчальних елементів, що формують інформаційний обсяг і рівень засвоєння знань у процесі підготовки відповідно до вимог ОКХ.

ОПП містить цикли гуманітарної, соціально-економічної та природничої підготовки, а також цикл професійно-орієнтованої практичної підготовки.

Компонента навчального закладу вводиться з метою забезпечення відповідності рівню освіти: професійної підготовки фахівця вимогам суспільного розподілу праці в Україні й мобільності системи підготовки фахівців для задоволення вимог ринку праці. Ця компонента містить варіативну частину освітньо-кваліфікаційної характеристики випускника навчального закладу, яка доповнює й конкретизує кваліфікаційні вимоги до змісту освіти і професійної підготовки з боку конкретних споживачів випускників навчальних закладів.

Зміст освіти визначається такими державними документами: навчальними планами, навчальними програмами, підручниками.

Вимоги держави й суспільства до змісту, обсягу та рівня загальноосвітньої підготовки громадян України визначено у державному стандарті загальної середньої освіти, який установлено Базовим навчальним планом загальноосвітніх навчальних закладів. На його основі Міністерство освіти і науки України розробляє й затверджує типові навчальні плани для різних типів загальноосвітніх навчальних закладів.

Навчальний план – державний документ, який визначає перелік навчальних предметів, що вивчаються в конкретних освітньо-виховних системах, послідовність їх вивчення та кількість годин, що відводиться на вивчення кожного з них за роками навчання, тижневу й річну кількість годин. Він ураховує додаткові години на індивідуальні й групові заняття, курси за вибором, факультативи тощо. Зазвичай вони розробляються і затверджуються Міністерством освіти і науки України. Навчальні плани складаються, наприклад, у вищих навчальних закладах для підготовки кожного фахівця. На основі навчального плану складаються навчальні

програми з усіх предметів.

Навчальна програма – це документ, що визначає зміст навчання, систему знань, навичок і вмінь, які мають опанувати учні, студенти у навчальному процесі з кожного предмета, а також зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання. *Основні принципи побудови навчальної програми:*

- відповідність змісту сучасним досягненням науки, техніки й культури, соціальним цілям виховання учнів і розвитку їх творчих здібностей;

- наступність у вивченні матеріалів;

- взаємозв'язок між навчальними предметами.

Навчальна програма складається з таких розділів:

1) *пояснювальна записка*, де описано цілі навчання з певного навчального предмета, ознаки процесу;

2) *зміст навчального матеріалу*, поділений на розділи та теми із зазначенням кількості годин на кожному;

3) *обсяг знань, навичок і вмінь з певного навчального предмета*;

4) *перелік наочного приладдя й літератури для студентів і методичної літератури для викладачів*;

5) *критерії оцінювання знань, навичок і вмінь з кожного виду роботи*.

Зміст освіти, що визначається навчальною програмою, конкретизується в підручниках, навчальних посібниках і методичних указівках.

Навчальний предмет – це науково обґрунтована система знань, навичок і вмінь, яку відібрано для вивчення в різних освітньо-виховних системах. Конкретний їх перелік і взаємозв'язки визначаються навчальними планами, структурно-логічними схемами підготовки відповідних спеціалістів.

Підручник – основна навчальна книга, яка створюється відповідно до навчальної програми. Підручник має бути одночасно стабільним, тобто мати стійку основу, і мобільним, тобто таким, що забезпечує можливість уведення нових знань без порушення основної конструкції.

Навчальний посібник – книга, матеріал якої розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші й довідкові відомості.

Лекція 8. ПРИНЦИПИ, МЕТОДИ ТА ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ У ЗВО

Дидактичні закономірності діють не безпосередньо, а їх суть та основні вимоги відбиваються у принципах навчання, які визначають напрямок, стратегію і зміст практичних дій викладачів і студентів.

Поняття “принцип” має латинське походження. Латинське слово *principium* означає *початок, основа, підвалина*. Принципи навчання є теоретичним узагальненням педагогічної практики, виникають із досвіду педагогічної діяльності, мають об’єктивний характер, безпосередньо впливають із закономірностей навчання.

У загальній дидактиці *під принципами навчання розуміють конкретні рекомендації щодо шляхів досягнення цілей навчання на основі його пізнаних закономірностей*.

Ці рекомендації стосуються:

– *регулювання різноманітних і змістовних стосунків учасників дидактичного процесу;*

– *з’ясування головних тенденцій навчання на сучасному етапі формування національної системи освіти;*

– *розв’язання суперечностей процесу навчання й умов досягнення успіхів у навчально-виховному процесі;*

– *визначення основних положень, на які спираються при викладанні навчальних предметів;*

– *визначення змісту, методів і форм навчальної діяльності та ін.*

Отже, принципи навчання – *це найбільш загальні положення, які визначають зміст, методуку й проведення дидактичного процесу*.

К. Д. Ушинський зазначав: “...Самі ці правила не мають жодних меж: усі їх можна вмістити на одній друкованій сторінці, і з них можна скласти кілька томів. Це одне вже показує, що головна справа не у вивченні правил, а у вивченні тих наукових основ, з яких ці правила випливають”.

Незнання принципів не відміняє їх існування й дії, а, навпаки, робить дидактичний процес ненауковим, суперечливим, непослідовним, несистемним і, отже, неефективним. Власне тим і пояснюється наявність багатьох недоліків в організації й проведенні цього процесу в певних освітньо-виховних системах.

У сучасній дидактиці *існує кілька варіантів класифікації принципів навчання*. У різних авторів класифікації є різними, насамперед різняться кількістю.

З історії педагогіки знаємо, що іще *Я. А. Коменський* визначив шість принципів навчання: *наочність, свідомість, систематичність, послідовність, доступність, міцність засвоєних знань*.

Інакше систематизував їх *А. Дістервег*. Намагаючись розкрити

більш конкретно дидактичні принципи і правила, він розглядав їх у вигляді вимог: *до змісту навчання; до педагога; до студента.*

К. Д. Ушинський виділяв такі дидактичні принципи: *своєчасність, поступовість, органічність, постійність, стійкість засвоєння, самостійність учнів, відсутність надмірної напруженості й надмірної легкості, правильність, свідомість та активність навчання, наочність, послідовність, міцність знань і навичок.*

Автори підручника "Педагогіка" на основі аналізу дидактичних робіт *Ю. К. Бабанського, В. І. Загвязінського і М. М. Скаткіна* виділяють такі принципи навчання в сучасній школі: *принцип розвивального й виховного характеру навчання; принцип науковості змісту і методів навчального процесу; принцип систематичності й послідовності в опануванні досягнень науки, культури, досвіду діяльності; принцип свідомості, творчої активності й самостійності учнів; принцип наочності; єдність конкретного й абстрактного, раціонального й емоційного, репродуктивного й продуктивного; принцип доступності навчання; принцип міцності результатів навчання й розвитку пізнавальних сил учнів; принцип зв'язку навчання з життям; принцип раціонального сполучення колективних та індивідуальних форм і способів навчальної роботи.*

І. П. Підласий загально визначеними вважає такі дидактичні принципи: *свідомості й активності; наочності; систематичності й послідовності; міцності; науковості; доступності; зв'язку теорії з практикою.*

С. У. Гончаренко наводить такі принципи навчання: *зв'язок змісту й методів навчання з національною культурою і традиціями; виховний характер навчання; науковість; систематичність; наступність; свідомість та активність учнів; наочність, доступність, індивідуалізація процесу навчання; уважне вивчення інтересів, здібностей.*

Досвід сучасної дидактичної діяльності свідчить про те, що цей перелік має бути відкритим. Ті змінення, що відбуваються в нашому суспільстві, у системі освіти інших країн, у різних областях соціально-гуманітарних наук (психології, соціології, політології, фізіології), у загальній педагогіці та зокрема в дидактиці сприяють подальшому розвитку загальної дидактики та її вдосконаленню. Особливо це диктується сучасним досвідом упровадження технології особистісно-орієнтованого навчання, педагогіки співробітництва, гуманістичної педагогіки.

Остаточно можна навести таку класифікацію принципів навчання:

1. *Принципи навчання, що обслуговують усі компоненти дидактичного процесу:* принцип розвивального й виховного характеру навчання; принцип науковості змісту й методів навчання; принцип

практичної спрямованості навчання; принцип системності й послідовності навчання; принцип гуманізації й гуманітаризації навчання; принцип оптимізації навчання.

2. *Принципи, що стосуються діяльності суб'єктів навчання й методики викладання:* принцип демократизації в навчанні; принцип доступності й дохідливості викладання; принцип наочності в навчанні; принцип раціонального сполучення колективних та індивідуальних форм і способів навчальної роботи.

3. *Принципи, що стосуються навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів навчання:* принцип мотивації навчальної діяльності; принцип свідомості, творчої активності й самостійності суб'єктів навчання.

4. *Принципи, що стосуються контрольних-оцінних функцій дидактичного процесу:* принцип міцності засвоєння знань, формування навичок і вмінь.

Узагальнюючи все, що стосується законів, закономірностей і принципів навчання, можна зробити *такі висновки для педагога:*

– закони, закономірності й принципи навчання діалектично й змістовно взаємозв'язані й безпосередньо впливають на формування, проходження й виявлення дидактичного процесу;

– закони навчального процесу, які відображають об'єктивні, внутрішні, суттєві й відносно стійкі зв'язки дидактичних явищ, виявляються у його закономірностях;

– конкретні рекомендації щодо дидактичних закономірностей відображаються у принципах навчання, які визначають стратегію і тактику практичних дій суб'єктів дидактичного процесу;

– педагогам необхідно орієнтуватися не на окремі принципи навчання, а на їх систему й розглядати її як сукупність конкретних рекомендацій щодо втілення в життя системи основних законів і стратегічних ідей, які наведено в Законі України “Про освіту” і Державній національній програмі “Освіта” (“Україна XXI століття”).

Розглянемо більш докладно кожну групу принципів навчання.

I. Принципи навчання, що обслуговують усі компоненти дидактичного процесу

1. *Принцип розвивального й виховного характеру навчання* спрямований на всебічний розвиток особистості студента та його індивідуальності. Його необхідність диктується сучасними концепціями навчання, які орієнтують навчальний процес на потенційні можливості людини та на повний їх розвиток. Особлива увага приділяється співробітництву учасників цього процесу та гуманізму й демократизму їх взаємовідносин. Насамперед такі вимоги ставить особистісно-орієнтоване навчання, спрямоване на формування пізнавальної самостійності, формування, розвиток і вдосконалення інтелектуальних і

фізичних здібностей, і педагогіка співробітництва, яка ґрунтується на демократичних принципах спілкування учасників дидактичного процесу і спрямована на демократизацію й гуманізацію педагогічного процесу.

Безпосередньо цей принцип впливає з єдності навчання, виховання, розвитку, що являє собою одну з основних внутрішніх закономірностей процесу навчання.

2. *Принцип науковості* потребує, щоб зміст навчання відповідав сучасному стану розвитку науки та техніки. Їх бурхливий розвиток диктує включення до *навчальних програм знань з різних областей науки.*

3. *Зв'язок навчання з практикою.* Цей принцип виражає практичну спрямованість навчання в різних освітньо-виховних системах. Його основою є розуміння зв'язків і залежностей між пізнанням дійсності, наслідком якої є теорія, і практикою.

4. *Принцип системності й послідовності навчання,* який можна розглядати певною мірою як похідний від принципу науковості, оскільки кожна наука, маючи свою систему, передбачає певну систему й послідовність викладання в дидактичному процесі. Цей принцип стосується як змістовного, так і процесуального компонента навчального процесу, тобто визначає його логіку й послідовність.

Принцип послідовності передусім має враховуватися під час складання навчальних програм. *Тут передбачається розміщення за правилами лінійності та концентричності: правило лінійності – вивчається матеріал з повторенням; правило концентричності – матеріал вивчається без повторення на більш високому рівні мислення суб'єктів навчання з кожним наступним заняттям.*

5. *Принцип оптимізації дидактичного процесу.* Автором і засновником цього принципу є видатний російський дидакт *Ю. К. Бабанський.* Суть принципу полягає в навмисному виборі змісту, методів, форм і прийомів дидактичного впливу, які забезпечують найкращий результат у навчанні. Але оптимізація передбачає підвищення ефективності навчального процесу в освітньо-виховних системах не будь-якими засобами, а найдоцільнішим комплексом дидактичних засобів, що найбільше відповідає конкретній ситуації.

II. Принципи навчання, що стосуються діяльності суб'єктів навчання й методики викладання

1. *Принцип демократизації у навчанні* визначається змінами, що відбуваються як у суспільному житті України, так і в системі освіти провідних країн світу.

Основою демократизації навчального процесу мають бути основні положення педагогіки співробітництва, гуманістичної педагогіки, особистісно-орієнтованого навчання, коли студент перетворюється на суб'єкта навчання.

2. *Принцип доступності, дохідливості викладання* (деякі автори називають його *принципом поступового збільшення труднощів*). Цей принцип сформулював ще *Я. А. Коменський* у праці "Велика дидактика". Протягом трьохсот років його розуміння змінилося незначно.

Цей принцип нібито зрівноважує терези принципів: науковість, дохідливість, коли складність змісту навчального матеріалу компенсується майстерним викладанням педагога. Чим складнішим є матеріал, тим простіше має його викладати педагог.

3. *Принцип наочності в навчанні*, якому надається значення похідного від принципу доступності: чим насиченішою є наочність заняття, тим доступнішим буде пояснення нової теми. Суть цього принципу виражається висловом "краще один раз побачити, ніж сто разів почути" і спирається на головну роль зорових аналізаторів у сприйманні зовнішнього світу. Наприклад, за допомогою зорових аналізаторів людина отримує від 80 до 90 % інформації про зовнішній світ. Тому навчальний матеріал необхідно подавати у найбільш наочній формі.

Під час навчання необхідно застосовувати різні види наочності:

- натуральну наочність;
- образну наочність;
- словесно-образну наочність (динамічну і статичну, плоску й об'ємну).

4. *Принцип раціонального сполучення колективних та індивідуальних форм і способів навчальної роботи.* Смісл цього принципу полягає в тому, що педагог, виходячи з колективного характеру навчального процесу і враховуючи індивідуально-психологічні особливості суб'єктів навчання, може і повинен застосовувати різноманітні методи й форми навчальної діяльності під час здійснення як планових навчальних заходів, так і позапланованих.

III. Принципи, що стосуються навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів навчання

1. *Принцип мотивації навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів навчання.* Аналіз досвіду сучасних педагогів-новаторів показує, що найбільш ефективним напрямом підвищення якості будь-якого навчання є створення таких психолого-педагогічних умов, у яких об'єкт навчання може зайняти активну особистісну позицію і найбільш повною мірою розкритися не тільки як об'єкт навчальної діяльності, а й як суб'єкт.

2. *Принцип активності, свідомості й самостійності суб'єктів навчання.* Це надзвичайно важливий дидактичний принцип, який є немовби похідним від принципу мотивації. "Активність – важливіша умова досягнення цілі в освіті, і тому її можна вважати основоположною категорією дидактики", – підкреслює *І. А. Зязюн*. Він є немовби похідним

від принципу мотивації. Не даремно народна мудрість підкреслює, що “*хто думає, той і розум має*”.

IV. Принципи, що стосуються контрольньо-оцінювальних функцій дидактичного процесу

1. *Принцип міцності засвоєння знань, формування навичок та умінь*. Цей принцип завершує дидактичний процес. Таким чином, процес навчання має завершальний цикл, який обслуговує відповідний принцип навчання. Цей аспект більшість авторів підручників з дидактики випускають з уваги, у зв'язку з чим у них дидактичний процес не має логічного завершення, виходить розмитим, нечітким.

Методи навчання – це способи спільної діяльності викладача і студентів, спрямовані на засвоєння останніми теоретичних знань, набуття практичних навичок та умінь, розвиток у них пізнавальних здібностей.

Методи навчання виконують такі основні функції: *навчальну (освітню), розвивальну, виховну, мотиваційну й контрольньо-коригувальну*.

Є багато класифікацій методів навчання, але в останні роки найбільшої популярності набула *класифікація методів навчання за рекомендаціями російського дидакта академіка Ю. К. Бабанського*. Існують два варіанти його класифікації:

1. *Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності* (словесні, наочні, проблемно-пошукові, індуктивно-дедуктивні); *методи стимулювання й мотивації навчально-пізнавальної діяльності* (пізнавальні ігри, навчальні дискусії, емоційний вплив педагогів, заохочення навчальної діяльності, покарання); *методи контролю й самоконтролю в навчанні* (опитування, письмові роботи, тестування, контрольні лабораторні роботи, контрольні практичні роботи, машинний контроль, самоконтроль).

2. *Методи організації й самоорганізації навчально-пізнавальної діяльності; методи стимулювання й мотивації навчання; методи контролю й самоконтролю в навчанні; бінарні методи навчання*.

Як ми переконалися під час аналізу становлення й розвитку методів навчання, вони мають історичний характер. *Ці методи, які використовувалися протягом багатьох століть і набувають свого застосування в сучасній навчальній практиці, визначаються як традиційні*. Вони, безперечно, не втратили своєї методичної цінності й сьогодні, тому успішно застосовуються на всіх рівнях освіти. До них належать *словесні, наочні, практичні, самостійні, контрольні методи*.

Одним із різновидів словесних методів навчання є розповідь.

1. У методі **розповіді** передбачається усне живе й образне, емоційне й послідовне викладення переважно фактичного матеріалу в пояснювальній або оповідальній формі. Цей метод використовується на

всіх етапах навчання. Змінюється лише характер розповіді, її обсяг і час. У навчанні студентів розповідь переважно застосовується під час тих занять, коли вивчаються історичні події, явища суспільного життя тощо.

Основними різновидами розповіді є:

- наукова-популярна розповідь (що базується на аналізі фактичного матеріалу);
- художня розповідь (образний переказ різноманітних фактів, подій, вчинків та ін.);
- розповідь-опис або оповідання (послідовне викладання основних ознак, особливостей предметів та явищ навколишнього середовища, наприклад опис історичних подій).

Основні педагогічні вимоги до розповіді:

- пізнавальна й виховна спрямованість;
- достовірність і наукова обґрунтованість фактів;
- достатня кількість яскравих прикладів, які доводять обґрунтованість викладених положень;
- чітка логіка й доказовість викладення;
- образність та емоційна забарвленість;
- наявність елементів особистого оцінювання і ставлення педагога до змісту матеріалу, який вивчається;
- висока культура мови педагога (чітка, доступна, правильна, особистісно забарвлена).

У навчальній практиці дуже часто разом з розповіддю або окремо використовується **пояснення**. Порівняно з розповіддю, яка переважно має оповідний та повідомлювальний характер, пояснення пов'язане з аналізом, тлумаченням і доведенням різних аспектів матеріалу, що вивчається. Це можуть бути, наприклад, тлумачення різних закономірностей, суттєвих властивостей явищ, які вивчаються, та окремих понять.

2. Пояснення – це переважно монологічна форма викладення навчального матеріалу, коли є необхідність доведення або обґрунтування певного положення (закону, принципу), розкриття основи певного явища, суті різних явищ, аналізу актуальних міжнародних відносин та іншої різноманітної інформації.

Пояснення виконує свою навчально-виховну функцію тільки в тому разі, коли педагог постійно пам'ятає про такі його елементи: пізнавальний, рефлексивний, емоційний і нормативний. Відповідна модуляція голосу, правильна мова і слушно вибрані слова, які відповідають рівню розвитку студентів, відіграють суттєву роль у поясненні. У зв'язку з тим, що воно має впливати на почуттєву сферу особистості студента, викладач має постійно емоційно посилювати зміст матеріалу, що вивчається. Для підсилення ефекту пояснення можна також використовувати різні наочні засоби (картини, таблиці, моделі,

муляжі тощо).

З практики дидактично-виховної роботи відомо, що надмірне збільшення часу на пояснення спричиняє стомлюваність і зниження уваги студентів. Цей недолік пояснення можна компенсувати, епізодично використовуючи під час його проведення елементи дискусії, опиту, розповіді та різноманітних прийомів проблемного навчання.

Отже, *ефективне використання методу пояснення потребує:*

- докладного і чіткого формулювання навчального завдання, суті проблеми, яка вивчається;
- послідовного розкриття причиново-наслідкових зв'язків;
- використання переконливих прикладів, аргументів і доказів;
- використання порівняння, зіставлення, аналогії, яскравих прикладів, бездоганної логіки викладення та ін.

Пояснення, яке є самостійним методом викладання навчального матеріалу, може також бути суттєвим прийомом інших методів навчання, наприклад лекції, показу, практичного заняття.

3. Лекція (від лат. lectio – *читання*) ще в Древній Греції вважалася основним засобом передавання знань.

Суперечки про роль лекції й сьогодні не припиняються. У вищих навчальних закладах освіти лекції зазвичай не можна замінити жодним іншим видом занять.

Динаміка лекції. Лекція містить чотири фази: *початок сприймання* – 4–5 хвилин, *оптимальна активність сприйняття* – 20–30 хвилин, *фаза зусиль* – 10–15 хвилин, *фаза стомлення*. *Починати активізацію аудиторії треба у фазі зусиль*. Водночас дуже важливо продумати початок і кінець лекції, *чергувати роботу й відпочинок, моменти підвищеної уваги й послаблення; весь процес ведення лекції потребує від викладача доброзичливого ставлення до слухачів*.

Лекція – найважча форма роботи, оскільки лектор завжди виступає одночасно в кількох ролях: *оратора*, який переконує аудиторію, пропагує науку, захищає або відкидає якісь положення; *ученого*, який розглядає явища і факти, положення, закономірності, спонукає, дає поштовх науковому мисленню студентів, їх самостійності і творчості; *педагога*, озброєного матеріалом високої виховної наукової цінності, який добре знає свою аудиторію, володіє дієвою методикою викладання; *психолога*, який відчуває аудиторію в цілому і кожного студента окремо й використовує знання людської психіки для реалізації головних завдань навчання й виховання.

Лекція є найважливішим видом навчальних занять, що закладає *основи наукових знань*, розкриває *фундаментальні питання* навчальних дисциплін, багато в чому визначає *розвиток творчих здібностей* слухачів і курсантів. Лекція – *це логічно обґрунтоване, систематичне, послідовне*

та ясне викладення того або іншого наукового питання, що часто супроводжується демонстрацією дослідів і наочних приладь.

Розрізняють кілька типів навчальних лекцій. Наприклад, В. Оконь їх класифікує на *традиційні* (зміст матеріалу дається в готовому для запам'ятовування вигляді), *проблемні* (аналізується певна наукова або практична проблема) і *розмовні* (ґрунтується на переплетенні розмовних фрагментів лекції з відповідями слухачів або виконанням ними певних теоретичних або практичних завдань).

При певній підготовленості студентів можна використовувати:

- курсові й монографічні лекції;
- лекції-дискусії;
- лекції-консультації;
- програмовані лекції;
- лекції з використанням техніки зворотного зв'язку та ін.

Безумовно, ці види лекцій активізують навчально-пізнавальну діяльність студентів і сприяють підвищенню ефективності дидактичного процесу. Вони характеризуються проблемністю й концептуальністю.

У навчальному процесі поряд із традиційними типами лекцій (вступними, оглядово-повторювальними, оглядово-заключними та ін.) можуть застосовуватися лекції, що дають змогу істотно *активізувати* пізнавальну діяльність тих, хто навчається. До них належать:

- проблемна лекція;
- лекція-візуалізація;
- лекція з двома викладачами;
- лекція із заздалегідь запланованими помилками;
- лекція-прес-конференція.

Основними дидактичними вимогами до проведення лекції є:

- 1) доведення до студентів за найкоротший час якомога більшого обсягу спеціальних та інших знань;
- 2) сприяння формуванню властивостей і рис громадянина української держави;
- 3) фахова допомога в самовдосконаленні студентів;
- 4) формування й розвиток мотивації навчально-пізнавальної діяльності та майбутньої професійної діяльності.

Дидактична практика свідчить про те, що ефективність лекції залежить від таких факторів:

- старанна підготовка основних положень лекції та їх наукової й методичної обґрунтованості;
- слушне забезпечення лекції наочними та іншими засобами;
- відповідне оформлення й технічне забезпечення місця проведення лекції:
- вдалий, невимушений початок лекції;
- постійна підтримка двостороннього інтелектуально-емоційного

контакту зі студентами, заохочення до діалогу, доведення змісту лекції не за допомогою гасел та загальних слів, а наукової аргументації;

- доступне, послідовне і дохідливе викладення матеріалу та його зв'язок з попереднім навчанням і соціальною практикою;

- застосування під час лекції різноманітних прийомів активізації уваги студентів та актуалізації їх знань (наприклад, пояснення, ілюстрація, демонстрація, відеофільми, телебачення тощо);

- прагнення до того, щоб лекція була не тільки джерелом певних знань і водночас виконувала консультативні та орієнтувальні функції щодо подальшого самостійного вивчення й дослідження студентами певної навчально-пізнавальної проблеми;

- синхронізація змісту матеріалу, що викладається, з відповідними навчальними посібниками, підручниками, інструкціями, статусами та засобами наочності;

- просте, натуральне, емоційно насичене й науково обґрунтоване викладення змісту лекції;

- обов'язкове конспектування основних положень лекції як її обов'язковий елемент;

- урахування групових та індивідуальних інтересів студентів тощо.

4. **Бесіда** – метод словесного обговорення матеріалу, що вивчається, є найпоширенішим у навчанні. Вона є діалоговим методом навчання і має певні пошукові й активізаційні властивості.

Основні різновиди навчальної бесіди:

- *вступна* (зазвичай проводиться перед початком навчальної роботи з метою з'ясування правильного розуміння студентами запланованих навчальних заходів і перевірки їх готовності до певних навчально-пізнавальних дій);

- *повідомлювальна* (базується на спостереженнях, певних документах та ін.);

- *бесіда-повторення* (проводиться для закріплення навчального матеріалу);

- *контрольна* (використовується для перевірки засвоєних знань);

- *репродуктивна* (використовується для відтворення матеріалу, який було засвоєно раніше);

- *катехізисна* (спрямована на відтворення відповідей, які потребують тренування пам'яті);

- *евристична* (педагог за допомогою вміло поставлених запитань скеровує студентів на формування нових знань, висновків, правил, законів, логічних обґрунтувань з використанням наявних знань і досвіду) та ін.

Але використання бесіди в навчанні студентів є доцільним тільки тоді, коли вони оволоділи необхідною сукупністю знань з теми, що вивчається, є ознайомленими з проблематикою і мають певний

особистий досвід. Відсутність цих умов веде до перетворення бесіди в нудну і беззмістовну балаканину.

Незалежно від мети методика добре підготовленої бесіди складається з таких частин:

- *вступна* (нагадується й викладається основна інформація, що стосується методики та змісту проведення бесіди);

- *основна* (ознайомлення з новими проблемами, їх зв'язок з попередніми знаннями, відповідне їх обговорення й аналіз, спільне обґрунтування);

- *заклучна* (підсумовування результатів обговорення, аналіз та оцінювання відповідей студентів, завдання для самостійної роботи й рекомендації щодо використання отриманих знань у практичній діяльності).

Отже, дидактична дієвість та ефективність бесіди залежать:

- від її старанної та всебічної підготовленості;
- змістовності та конкретності проблемних питань;
- ознайомленості студентів з проблемою бесіди;
- уміння педагога уважно стежити за ходом бесіди, реакцією студентів і змістом відповідей;

- уміння педагога спрямовувати розумову діяльність студентів на розв'язання основної проблеми, яка вивчається;

- заохочення студентів до активної творчої участі в бесіді;
- уміння спілкуватися зі студентами, яке повинно мати гуманістичну спрямованість;

- від правильного вибору методики розгляду проблеми (індуктивної й дедуктивної залежно від змісту проблеми та глибини й широти ознайомлення студентів з проблемою, яка вивчається) тощо.

5. Семінарські заняття одержали свою назву від латинського слова «*seminarium*», що означає «розсадник». Семінарські заняття проводилися в древньогрецьких і римських школах як поєднання диспутів, повідомлень учнів, коментарів і висновків викладачів. У XVIII сторіччі вони призначалися в основному для роботи над першоджерелами, переважно з гуманітарних дисциплін.

Нині семінари проводяться з основних і найбільш складних питань (тем, розділів) навчальної програми. Метою семінарів є поглиблення й закріплення знань, отриманих на лекціях та інших видах занять, а також прищеплення навичок пошуку, узагальнення й викладення навчального матеріалу.

Семінарські заняття, можна класифікувати так:

- а) залежно від складності, обсягу й вимог – просемінари (підготовчі); власне семінари; міжпредметні семінари;

- б) залежно від мети – семінар-повторення і систематизації знань; семінари вивчення нового матеріалу; мішані (комбіновані);

в) за формою проведення – семінар-бесіда; семінар-обговорення (реферативний); коментоване читання; диспут; розв'язування задач; комбінований; міжпредметний семінар.

У вищій школі встановилися *три основні види* семінарських занять:

- семінар, основною метою якого є поглиблене вивчення певних питань дисципліни;

- підсумковий семінар з базових розділів навчальної дисципліни або всієї дисципліни в цілому;

- семінар дослідного типу з тематикою за окремими проблемами науки для поглибленого їх перероблення. Іноді семінар подібного типу називають спецсемінаром (науковим семінаром).

Розрізняють *дві основні форми* проведення семінару:

- розгорнута бесіда за складеним і заздалегідь доведеним до тих, хто навчається, планом;

- невеличкі доповіді тих, хто навчається, із подальшим їх обговоренням за планом, заздалегідь виданим учасникам семінару.

До кожного семінару складається й видається тим, хто навчається, план його проведення. У цьому плані вказуються тема заняття, його цільова настанова, обговорювані питання й методичні рекомендації з підготовки до нього.

Основні вимоги до обговорення матеріалу, що вивчається:

– продуманість змісту теми, її проблем і методики обговорення;

– визначення цілей і дидактичних і виховних завдань заняття;

– проблемна постановка запитань;

– головна увага до стрижневих питань і логіки їх розкриття;

– постійне керування проходженням семінару, створення атмосфери невимушеності, полемічності та творчої активності;

– стимулювання дискусії під час обговорення питань, що вивчаються;

– забезпечення всебічного розгляду й аналізу навчальних проблем, об'єктивне оцінювання виступів і відповідей, своєчасне їх коригування;

– орієнтація студентів на подальшу самостійну роботу над навчальним матеріалом та ін.

Психолого-педагогічні експерименти довели, що 87 % інформації людина отримує за допомогою зорових відчуттів, а 9 % – за допомогою слуху. З того, що людина бачить, запам'ятовується 40 %, з того, що чує, – 20 %, а з того, що водночас бачить і чує, – 80 % інформації. З прочитаної інформації запам'ятовується 10 %, також 10 % почутої інформації, а коли ці процеси відбуваються одночасно – 30 %. Якщо застосовуються аудіовізуальні засоби, то в пам'яті учасників процесу навчання залишається 50 % переказаної інформації, а час навчання скорочується на 20–40 %. Цих прикладів достатньо, щоб у дидактичному процесі одночасно зі словесними методами використовувати наочні,

тобто такі, які, спираючись на різноманітні способи спостереження процесів, явищ, предметів і дій, впливають на зорові рецептори. Їх значення є настільки суттєвим, тому що наочне пізнання генетично випереджає словесне.

Серед наочних методів у навчанні студентів найчастіше застосовується метод показу, основою якого є ілюстрація і демонстрація. **Показ** – це навчальний метод, що являє собою сукупність прийомів, дій і засобів, за допомогою яких у студентів створюється наочний образ предмета, що вивчається, формується конкретне уявлення про нього. Цей метод практично використовується під час проведення майже всіх видів занять, незалежно від їх змісту й методики. За його допомогою реалізується принцип наочності навчання.

Розрізняються два види показу: *ілюстрація і демонстрація*.

Перший характеризується як допоміжний при словесному методі, його значення полягає в тому, щоб яскравіше підкреслити думку педагога. *Засоби ілюстрування – це різноманітні картини, плакати, схеми, таблиці, умовні моделі, муляжі, карти, малюнки на дошці. Головна їх властивість – це нерухомість, і вони мають “оживати” в розповіді педагога.*

Демонстрація характеризується рухомістю засобу показу. Це можуть бути: певна діюча модель техніки; навчальний кінофільм або його фрагменти; навчальна телепередача; технічний пристрій; комп’ютерний показ та ін. У навчальних закладах комп’ютери дають можливість моделювати будь-який процес або ситуацію, вибрати найбільш оптимальні варіанти розв’язання навчальної проблеми і значно розширюють можливості наочних методів навчання. У демонстрації – менше елементів супроводу, а більше самостійного значення натурального експоната, тому вона сприймається більш ефективно, ніж ілюстрація.

Ефективність показу забезпечується дотриманням таких методичних умов його здійснення:

- чітке й докладне визначення мети та предмета показу;
- зосередження уваги студентів на предметі показу або на відповідному його елементі та постійне її підтримання;
- забезпечення оптимальних умов спостереження для всіх учасників показу;
- загальний показ усіх елементів предмета, а потім його повторення за окремими елементами з приділенням особливої уваги його ключовим елементам;
- відповідність темпу і пояснень відповідних елементів або дій їх демонстрації та швидкості;
- надання можливості всім учасникам показу доторкнутися до предмета показу;

- використання різноманітних засобів демонстрації предмета показу, наприклад показ навчальних фільмів та ін.;
- відповідність елементів показу методиці і змісту заняття;
- відповідність засобів змісту епізоду заняття показу (тому не рекомендується їх вивішувати або виставляти заздалегідь);
- мотивованість, диференційованість і комплексність застосування методу показу.

Метод практичних робіт застосовується під час різного роду практик, створенні лабораторних установок, технічних засобів навчання і т. д. При використанні цього методу студенти набувають різних практичних навичок та вдосконалюють їх.

Практичні методи містять різні практичні заняття у вигляді вправ, лабораторних і практичних робіт.

Ефективність практичних занять забезпечується якісною і всебічною їх підготовкою, яка складається з таких дій:

- особиста підготовка педагога;
- вибір місця заняття;
- складання плану (плану-конспекту) проведення заняття;
- підготовка студентів;
- підготовка матеріально-технічного забезпечення.

1. **Вправи** – це планомірно організоване, свідомо осмислене багаторазове повторення певних дій і прийомів, які ускладнюються, з метою формування, закріплення й удосконалення практичних навичок і вмінь студентів.

Використовують такі види вправ:

- *підготовчі* (призначені для підготовки студентів до сприйняття нових знань і способів їх застосування на практиці);
- *вступні* (сприяють засвоєнню нового матеріалу на основі розрізнення споріднених понять і дій);
- *пробні* (перші тренування на застосування щойно засвоєних знань);
- *тренувальні* (сприяють набуттю навичок студентами у стандартних умовах);
- *творчі* (сприяють формуванню навичок застосування отриманих знань у реальних життєвих ситуаціях);
- *контрольні* (переважно навчальні).

Методики виконання вправ за різними навчальними предметами, безумовно, є різними. Однак можна визначити загальні умови, які сприяють успішному їх застосуванню:

- якісна підготовленість педагога, його уміння враховувати індивідуально-психічні особливості студентів;
- розуміння студентами мети вправи, усвідомлення змісту й послідовності її виконання;

- підтримання постійного інтересу студентів до вправи, усвідомленого ставлення до багаторазових повторень одноманітних дій;
- дотримання доступного ритму, методично правильного чергування дій, що потребують щоразу більшого напруження духовних і фізичних сил студентів;
- послідовність і систематичність у виконанні вправ, поступове підвищення самостійності студентів під час їх відпрацювання;
- поступове ускладнення і змінення умов виконання вправ;
- систематичний контроль за ходом вправ і відповідна постійна допомога студентам у подоланні труднощів і помилок в їх виконанні;
- формування навичок самоконтролю й самооцінки студентів щодо виконаних дій тощо.

Отже, методично правильно застосовувані вправи виконують не тільки дидактичні функції, але й виховні. Вони загартовують волю студентів, розвивають у них наполегливість, спостережливість, ініціативність, самостійність, сприяють більш глибокому опануванню теоретичного матеріалу.

2. Лабораторні роботи призначено для вивчення студентами явищ природи за допомогою спеціального обладнання.

Позитивний аспект цих занять полягає в тому, що вони сприяють зв'язку теорії з практикою, забезпечують набуття суб'єктами учіння навичок і вмінь користування лабораторним обладнанням, формують у них первинні навички та вміння здійснення дослідних дій. Організаційно вони відбуваються у формі фронтальних занять або індивідуально.

3. Практичні роботи. Суть цього методу полягає в застосуванні отриманих знань при вирішенні практичних завдань, умінні використовувати теорію на практиці. Їх передбачено в навчальних програмах, виконуються вони після вивчення теми або розділу курсу. Конкретна методика практичної роботи та її зміст залежать від специфіки навчального предмета.

Практичні роботи за характером діяльності суб'єктів навчання близькі до лабораторних робіт, сприяють поглибленню знань, навичок і вмінь, стимулюванню пізнавальної діяльності, дають змогу провести контроль і корекцію.

Основні етапи проведення практичних робіт:

- а) пояснення викладача (теоретичні аспекти проблеми практичної роботи);
- б) показ (інструктаж викладача щодо виконання певних дій);
- в) проба (виконання роботи окремими студентами, спостереження іншими учасниками);
- г) виконання роботи (самостійне виконання роботи кожним студентом, допомога викладача тим студентам, які мають проблеми з виконанням роботи);

д) контроль (прийом робіт студентів та їх оцінювання).

Такі заняття формують у суб'єктів учіння уміння організувати власну навчально-пізнавальну діяльність і набути первинних практичних навичок і вмінь застосування отриманих знань на практиці: визначати цілі діяльності; визначати завдання й умови їх вирішення; планувати свою діяльність; складати графік виконання роботи; готувати матеріали й інструменти; здійснювати самоконтроль, самооцінювання якості виконання роботи та вносити необхідні корективи.

Найефективніше забезпечує індивідуальне навчання студентів *метод самостійної роботи*. Самостійна робота охоплює різні напрями як за завданням викладачів, так і за власним планом. Цей метод навчання містить роботу з книгою, конспектами лекцій, приладами, вимірювальною технікою і т. д. Тільки під час самостійної роботи студенти можуть набути практичних навичок та вмінь, розвинути пізнавальні здібності і, найголовніше, виробити *навички самостійного «здобування знань»*.

Тому, ставлячи завдання студентам для самостійної роботи, необхідно дотримуватися таких правил:

- ясно й докладно визначити зміст самостійної роботи;
- чітко визначити зв'язок між вивченим матеріалом і матеріалом, який необхідно вивчити самостійно, і показати значення цих знань для майбутньої діяльності;
- завдання для самостійної роботи ставити таким чином, щоб зацікавити ним студентів;
- зміст завдання має потребувати певних розумових зусиль від студентів і сприяти їх самостійному мисленню;
- обсяг і зміст завдання для самостійної роботи має відповідати розумовим і фізичним можливостям студентів.

Правила організації самостійної роботи студентів:

- конкретне формулювання певних проблемних завдань для вирішення під час самостійної роботи;
- забезпечення студентів навчальною літературою, посібниками в достатній кількості;
- створення належних організаційно-методичних умов для самостійної роботи;
- всебічне врахування індивідуально-психічних особливостей студентів, їх здібностей, інтересів, нахилів;
- систематичний контроль і дієва допомога студентам під час самостійної роботи.

Отже, щоб самостійна робота студентів у повному обсязі реалізувала свої освітні та виховні функції, вона має бути планомірною, систематичною та змістовною.

Методи активізації навчально-пізнавальної діяльності – це сукупність прийомів і способів психолого-педагогічного впливу на студентів, які

порівняно з традиційними методами навчання насамперед спрямовані на розвиток творчого самостійного мислення, активізацію пізнавальної діяльності, формування творчих навичок і вмінь нестандартного розв'язання певних професійних проблем і вдосконалення навичок професійного спілкування. Деякі автори, наприклад Ю. К. Бабанський, цю групу методів визначають як активні методи навчання, або методи активного навчання.

Під *методами активного навчання* розуміють також таку сукупність засобів організації навчально-виховної діяльності студентів і керування нею, що забезпечують:

- цілеспрямоване використання на навчальних заняттях різних видів примусової активізації мислення суб'єктів навчання, активну їх діяльність, незалежно від того, бажають вони цього чи ні (вимушена активність);

- безперервне залучення суб'єктів навчання протягом усього заняття до активної роботи з тим, щоб ця активність мала не короткочасний характер, а була б порівнянною з активними розумовими й практичними діями викладача;

- ефективна *постійна взаємодія викладача та суб'єктів навчання* з використанням комунікаційних методів за допомогою прямих і зворотних зв'язків.

Ефективність навчально-виховної роботи зі студентами визначається не тільки методами викладання-навчання, а й формами організації цієї діяльності.

Форма організації навчання як дидактична категорія означає зовнішній бік організації навчального процесу, пов'язаний з кількістю студентів, часом і місцем навчання, а також з порядком його здійснення.

Основною формою проведення занять у вищій школі є лекційні заняття. Більшість викладачів будують лекцію за схемою: вступ (актуальність проблеми, мета, завдання, основні терміни, актуалізація життєвого досвіду студентів); основна частина (викладення інформації); заключна частина (резюме, основні ідеї, викладені під час лекції). Інший варіант: актуалізація знань і життєвого досвіду студентів, створення позитивної мотивації, теза, аргументація положення, висновки.

Семінарські заняття як форма організації навчання у ЗВО складаються з двох взаємозв'язаних ланок — самостійного вивчення студентом програмного матеріалу й обговорення на заняттях результатів пізнавальної діяльності. Вони вчать працювати самостійно, формують навички роботи з літературою, розвивають інтерес до предмета, вчать аргументувати відповідь, сприяють зв'язку теорії та практики.

Однією з форм організації занять у ЗВО є групова консультація.

Групова консультація проводиться в таких випадках:

1. Якщо необхідно детально розглянути практичні питання, які були недостатньо висвітлені в лекціях або практичних, лабораторних, самостійних та інших формах занять.

2. З метою допомогти слухачам у самостійній роботі, при підготовці до лабораторних, практичних, курсових робіт, написанні рефератів, складанні заліку або екзамену.

3. Студент самостійно, без проведення лекцій та інших видів занять, вивчає ті або інші документи, інструкції, положення або методики.

Останнім часом у практику роботи вищої школи входять *освітні інформаційні технології*. Інформаційно-технологічний підхід як форма навчання (застосування комп'ютерних програм) підвищує якість навчання, об'єктивність контролю знань. *Основні види комп'ютерних програм*, які створено в світі, у тому числі і в Україні, за їх дидактичними функціями можна поділити так: комп'ютерний підручник, комп'ютерні навчальні програми, тренажери, ігрові програми, предметно-орієнтовані середовища. Розвиток мультимедіа технологій пов'язаний зі створенням мультимедіа продуктів, тобто електронних книг, мультимедіа енциклопедій, комп'ютерних баз даних, фільмів тощо.

Сьогодні у вищій школі все частіше використовується *контекстна технологія*, суть якої полягає в тому, що за допомогою системи форм, методів навчання задається контекст майбутньої професійної діяльності (предметної та соціальної). Відповідно до концепції знакового контекстного навчання модель спеціаліста отримує своє відображення в діяльнісній моделі його підготовки: цілісний зміст професійної праці, поданий як система професійних проблем, функцій і завдань, що відображається в системі навчальних проблем, задач-ситуацій, наближених до професійних, до свого прототипу.

Зупинившись коротко на основних формах навчання, які використовуються в сучасній вищій освіті, наведемо загальні рекомендації щодо проведення будь-яких навчальних занять:

1) **що необхідно робити:** готуватися до заняття заздалегідь; залучати до роботи студентів; використовувати наочне приладдя; створювати й підтримувати хороший контакт очима; говорити просто, ясно, голосно; заохочувати студентів до запитань; дотримувати зв'язку з попередньою темою; використовувати логічні й послідовні зв'язки; розмовляти й поводитися просто; підтримувати в аудиторії навчальну дисципліну; знати й бути готовим спілкуватися мовою міміки і жестів; створювати й зберігати вибрані цільові групи; давати ясні інструкції; перевіряти, чи є зрозумілими ваші інструкції; бути терплячим; давати ігрові «розминки» через кожні 10–15 хвилин заняття; наприкінці заняття обов'язково дати ігрову «розминку», спрямовану на

згуртування групи та взаємну підтримку, це слід робити обов'язково, тому що деякі обговорювані питання є дуже психологічно складними);

2) **чого робити не слід:** говорити в стінку (навчальну дошку); закривати собою наочне приладдя; знаходитись під час заняття на одному місці, не переміщаючись по аудиторії (але не на лекції!!!), ігнорувати (як вербальні, так і невербальні) коментарі, запитання і зворотний зв'язок учасників; читати з листка; допускати використання директивного тону.

Лекція 9. НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Наука — це сфера людської діяльності, спрямована на вироблення нових знань про природу, суспільство і мислення. Як специфічна сфера людської діяльності вона є результатом суспільного розподілу праці, відокремлення розумової праці від фізичної, перетворення пізнавальної діяльності в особливу область занять певної групи людей.

Необхідність наукового підходу до всіх видів людської діяльності змушує науку розвиватися швидшими темпами, ніж будь-яку іншу область діяльності.

Наука розуміється як діяльність, спрямована на здобуття нового знання, і як результат цієї діяльності – сума здобутих наукових знань, що є основою наукового розуміння світу.

Наукова діяльність – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на здобуття й використання нових знань.

Дослідником називають людину, яка здійснює наукові дослідження.

Учений – фізична особа з вищою освітою, яка проводить фундаментальні або прикладні наукові дослідження й отримує наукові або науково-технічні результати.

Науковий працівник – це той, хто має відношення до науки, виробляє нові знання, є спеціалістом у певній галузі науки.

Науково-педагогічний працівник – учений, який за основним місцем роботи веде професійно педагогічну й наукову або науково-технічну діяльність у ЗВО та закладах післядипломної освіти III-IV рівнів акредитації.

Наукова комунікація (НК) — обмін науковою інформацією (ідеями, знаннями, повідомленнями) між ученими і фахівцями:

1) комунікант – відправник повідомлення (особа, яка генерує ідею або збирає, опрацьовує наукову інформацію та передає її);

2) комунікат – повідомлення (фіксована чи нефіксована наукова інформація, закодована певним чином за допомогою символів, знаків, кодів);

3) канал (спосіб передачі наукової інформації);

4) реципієнт – отримувач повідомлення (особа, якій призначена інформація і яка певним чином інтерпретує її, реагує на неї);

5) зворотний зв'язок – реакція реципієнта на отримане наукове повідомлення.

Науково-дослідна робота студентів і насамперед магістрантів впливає із завдань навчального процесу і сприяє підготовці висококваліфікованих спеціалістів. Однією з провідних вимог до сучасних студентів і магістрантів є всебічний розвиток їх творчих здібностей і дослідницьких умінь.

Науково-дослідна робота магістрантів спрямована на розвиток у майбутніх педагогів і науковців нахилів до пошукової, дослідної діяльності, до творчого виконання навчально-виховних завдань в освітніх закладах, а також формування умінь і навичок застосування дослідних методів для розв'язання практичних питань навчання й виховання.

Реферат як найпростіша форма *науково-дослідної роботи* – це доповідь на певну тему, що містить огляд наукових та інших джерел з вибраної теми або виклад змісту наукової роботи. Важливо зазначити, що в рефераті необхідно не лише подати відповідну наукову інформацію, а й показати своє ставлення до неї. Реферати (лат. геіего – повідомляю) – стислий виклад у письмовому вигляді змісту наукової праці, список літератури з теми. Його різновидом є реферат наукового звіту, який відображає в дуже стислому вигляді основний зміст звіту: обсяг, кількість і характер ілюстрацій і таблиць, наочність, перелік ключових слів, сукупність виконаної роботи, методи дослідження, стислі висновки і можливості застосування результатів дослідження. Реферат демонструє ерудицію дослідника, його вміння самостійно аналізувати, систематизувати, класифікувати й узагальнювати суттєву наукову інформацію. Реферат може містити аналіз і критику відповідних наукових теорій.

Основні вимоги до реферату:

- повнота відображення змісту статті або кількох праць за темою;
- відповідність основних тез і положень, виділених автором, змістові статті;
- визначення методики, яку автор вибраної для реферування статті використовує, щоб розв'язати проблему;
- відповідність висновків автора поставленим завданням (чи досягнуто мети дослідження).

Етапи реферування:

1. **Опрацювання наукової статті.** Слід насамперед уважно її прочитати, виділяючи ключові моменти й принципові положення. На цьому етапі виділяють також довідково-інформаційний апарат із зазначенням автора, назви праці, назви періодичного видання або наукового збірника, де міститься стаття, номера або тому, місця видання (не для періодичних видань), року та відповідних сторінок.

2. **Аналітичний** етап – складання плану реферування статті за основними змістовими блоками. План має містити всі основні складові статті: вступ, постановку проблеми, засоби реалізації, саме дослідження, висновки. На цьому етапі формується чітке уявлення про схему праці.

3. **Синтезувальний етап**, на якому слід зосередитися, наповнюючи складений на попередньому етапі план характерними методиками й аргументацією. Методика дослідження проблеми розкриває характер дослідження з огляду на концептуальні положення й базові принципи, а також рівень новизни дослідження. Аргументація є ілюстративною або наочною системою доказів або спростуванням тієї чи іншої тези (думки). Особливу увагу слід звертати на висновки, які подають наприкінці реферату. Висновки мають бути стислим викладом положень реферованої статті.

Тези – це стислі, лаконічно сформульовані основні положення доповіді, повідомлення тощо, що являють собою виклад основних думок праці від початку до кінця, а не лише її дослідної частини. У тезах однією-двома фразами обґрунтовують тему, викладають історію питання, методику дослідження та його результати. Окремі положення в тезах мають бути взаємозв'язаними.

На відміну від конспекту в тезах немає деталей, пояснень, ілюстрацій, що сприяє створенню цілісного, концептуального уявлення про зміст праці. По суті тези – це її розгорнуті висновки.

Залежно від широти подання тези *поділяють таким чином:*

- основні – принципово важливі, головні положення, що узагальнюють зміст джерела;
- прості – головні думки в змістовій частині тексту; до кожної основної тези можна добрати кілька простих, що її роз'яснюють;
- складні – запис, що містить як основні, так і прості тези.

Тези можуть бути *цитатними, вільними (формулювання того, хто виконує тези), комбінованими (цитати і власні формулювання).*

Етапи складання тез:

1. Свідоме ознайомлення з текстом.
2. Поділ тексту на змістові частини.
3. Осмислення кожного уривка, виділення в ньому найсуттєвіших положень.

4. Формулювання власними словами або цитатою основних тезово визначених частин.

Стаття – науковий або публіцистичний твір невеликого розміру, своєрідне дослідження важливої наукової, суспільно-політичної чи літературної теми. Уважаємо, що для такої статті характерним є висвітлення конкретних питань з необхідним теоретичним осмисленням. *Стаття науково-критична* – досить широке за обсягом матеріалів і порівняно глибоке за аналітичним проникненням у наукові праці дослідження, де висвітлюються певні проблеми, процеси, явища тощо. Така стаття містить характеристику осмислених педагогічних чи інших явищ або процесів, оцінки, підсумки, зауваження або побажання, що впливають з виконаного аналізу.

Зміст, форма, спосіб організації й манера викладання матеріалу студентом мають відповідати жанру критичної статті. Для студентів, які мають високий рівень розвитку дослідницьких умінь, можна запропонувати більш складну творчу роботу – есе.

Есе (фр. – спроба, намір, начерк) – невеликий за обсягом твір прозою, що має довільну композицію й висвітлює індивідуальні думки та висловлення щодо конкретного питання і не претендує на вичерпне й визначальне тлумачення теми.

Характерною ознакою есе є логічне викладення, що наближає його певною мірою до наукової літератури. Зазвичай есе виражає нову, суб'єктивну думку про проблему, що вивчається, і має філософський або науково-популярний характер.

Результати науково-дослідної праці з різних дисциплін студенти магістратури можуть подавати в одній з таких форм:

1. Науковий звіт.
2. Наукова доповідь.
3. Методичні розробки з теми дослідження.
4. Наукова стаття.

Проте підсумком самостійної дослідної діяльності студента магістратури має бути **магістерська робота**, яку можна назвати *дипломною*. Характерною рисою такої роботи є чітко виражений індивідуальний характер.

Дипломна магістерська робота виконується на завершальному етапі навчання студента за освітньо-професійною програмою підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр”. Магістерська робота є *кваліфікаційним науково-практичним надбанням, що містить математично обґрунтовані теоретичні чи експериментальні результати, наукові положення і свідчить про здатність студента самостійно проводити наукові дослідження у вибраній області знань.*

Результати, які узагальнено в магістерській роботі автором досліджень, мають відповідати одній з таких вимог:

- отримання науково-обґрунтованих спостережень і висновків, що мають теоретичне й практичне значення, дають можливість аргументовано вирішувати певне конкретне завдання;

- отримання нових науково обґрунтованих або експериментальних результатів, що є важливими для певної області науки.

Результати досліджень мають бути апробованими у вигляді публікацій у періодичних виданнях і наукових збірниках, доповідях на наукових або науково-практичних конференціях тощо.

Тематика магістерських (дипломних) робіт визначається фаховими (випусковими) кафедрами та кафедрами педагогіки і психології, затверджується вченими радами факультетів і доводиться до відома студентів одночасно із вирішенням питання про зарахування їх до магістратури.

Студент-магістрант має право вибрати тему з визначених кафедрою або запропонувати свою з обґрунтуванням доцільності її розроблення.

Теми магістерських робіт мають бути пов'язані з напрямками основних науково-дослідних робіт відповідних кафедр або продовжувати (узагальнювати) результати дослідної роботи їх авторів, проведеної у період навчання в університеті (участь у СНТ, виконання курсових і дипломних робіт тощо).

Персональний розподіл тем з одночасним призначенням наукових керівників затверджується наказом ректора університету за поданням учених рад факультетів.

Керівниками магістерських робіт призначаються професори, доценти, старші викладачі (кандидати наук) університету.

Виконання магістерських робіт проводиться за індивідуальними планами, схваленими відповідними кафедрами і затвердженими деканом факультету.

Захист магістерських робіт відбувається на відкритому засіданні Державної кваліфікаційної комісії, затвердженої наказом ректора університету у встановленому Міністерством освіти і науки України порядку. Рецензентів магістерської роботи призначає декан факультету.

Магістерська робота подається у вигляді відповідно оформленого (машинописний текст) дослідження обсягом не менше тридцяти умовних сторінок основного тексту (для природничо-географічних і фізико-математичних профілів) або не менше сорока сторінок (для спеціальностей гуманітарного профілю). Зберігається магістерська робота п'ять років.

Загальні критерії оцінювання магістерських робіт:

- актуальність вибраної проблеми дослідження;
- теоретична і практична значущість роботи;
- самостійність дослідної роботи;

- наявність експериментальних даних;
- новизна підходу до дослідження проблеми;
- методологічна обґрунтованість роботи, відповідність методики дослідження його предметові;
- оформлення тексту, наявність обґрунтованих висновків;
- володіння науковою мовою.

Тематика вибирається залежно від наукового профілю кафедри, інтересів студентів. Доцільно брати теми, які замовили школи, коледжі, інститути, університети. У цьому випадку результати студентської наукової творчості можуть бути рекомендовані для використання безпосередньо в шкільній практиці або навчальному процесі вищих закладів освіти.

Якість виконання науково-дослідної роботи студента-магістранта залежить від його готовності до організації і проведення цієї роботи. Готовність до науково-дослідної роботи – це інтегративна якість, що відображає здатність особистості під керівництвом викладача організувати власну науково-дослідну діяльність у процесі навчання і містить такі компоненти: творчі можливості, компетентність, оволодіння технологією наукового дослідження, викладення й захисту його результатів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) : Постанова КМ України від 20.01.1998 № 65 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 3. – С. 202–207.
2. Положення про державний вищий заклад освіти : Постанова КМ України від 05.09.1996 № 1074 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – Київ, 1997. – № 1. – С. 3–22.
3. Про концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні (вища школа) : Рішення колегії Міністерства освіти та науки України від 27.12.1995 № 13/4-811 // Законодавчі та нормативні акти про освіту. – Т. 1. – С. 146–157.
4. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. — Київ : Шкільний світ, 2001. – 16 с.
5. Державна національна програма "Освіта" (Україна у XXI столітті). – Київ : Райдуга, 1994. – С. 33–36.
6. Про вищу освіту : Закон України від 17 січня 2002 р. № 2984-II // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 20. – 134 с.
7. Алексюк, А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. Проблеми / А. М. Алексюк. – Київ : Либідь, 1998. – 558 с.
8. Бабанский, Ю .К. Методология и методика научного поиска / Ю. К. Бабанский. – М : Педагогика, 1989. – 324 с.
9. Болонський процес : документи / укл.: З. І. Тимошенко, А. М. Грохов, Ю. А. Гапон, Ю. У. Полеха. – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 169 с.
10. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна – Болонья – Саламанга – Прага – Берлін) / упор. М. Ф. Степко та ін. – Тернопіль : Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 52 с.
11. Вітвицька, С. С. Основи педагогіки вищої школи : метод. посіб. для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – Київ : Центр навч. літ., 2003. – 316 с.
12. Гончаренко, С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 376 с.
13. Гончаренко, С. У. Зміст загальної освіти і її гуманітаризація / С. У. Гончаренко // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. – Київ, 2000. – С. 79.
14. Сухомлинський, В. О. Вибрані твори. У 5 т. Т. 1 / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1976. – 651 с.
15. Сухомлинський, В. О. Вибрані твори. У 5 т. Т. 2 / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1976. – 668 с.
16. Гончаренко, С. У. Проблеми гуманітаризації змісту шкільної освіти / С. У. Гончаренко // Педагогіка і психологія, 1999. – № 4. – С. 17.
17. Панфилова, Т. В. О содержании понятия «гуманизм» /

Т. В. Панфилова // Общественные науки и современность. – 1991. – № 6. – С. 69.

18. Зазюн, І. А. Концептуальні засади теорії освіти в Україні / І. А. Зазюн // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 1. – С. 15.

19. Зазюн, І. А. Гуманістична стратегія теорії і практики навчального процесу / І. А. Зазюн // Рідна школа. – 2000. – № 8. – С. 12–13.

20. Фіцула, М. М. Педагогіка : навч. посіб. / М. М. Фіцула. – Київ : Академія, 2000. – 79 с.

21. Основы педагогики и психологии высшей школы / под ред. акад. А. В. Петровского. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 303 с.

22. Рудницька, О. П. Основи педагогічних досліджень / О. П. Рудницька, А. Г. Болгарський, Т. Ю. Свистельнікова. – Київ : Експрес-об'ява, 1998. – 143 с.

ЗМІСТ

Лекція 1.	Загальні питання методики викладання у вищій школі.....	3
Лекція 2.	Принципи педагогіки вищої школи. Гуманізація та гуманітаризація освіти.....	7
Лекція 3.	Структура вищої школи.....	12
Лекція 4.	Педагогічні принципи у вищій школі.....	18
Лекція 5.	Основні дидактичні категорії і закономірності.....	20
Лекція 6.	Основні компоненти та функції навчального процесу.....	24
Лекція 7.	Зміст освіти та вимоги до його визначення у вищій школі.....	30
Лекція 8.	Принципи, методи та форми організації навчання у ЗВО.....	39
Лекція 9.	Науково-дослідна робота студентів.....	57
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК		63

Навчальне видання

Бідюк Інна Аркадіївна

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Редактор Т. О. Іващенко

Зв. план, 2021

Підписано до видання 23.12.2021

Ум. друк. арк. 3,7. Обл.-вид. арк. 4,19. Електронний ресурс

___Видавець і виготовлювач
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
[http: // www.khai.edu](http://www.khai.edu)
Видавничий центр «ХАІ»
61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001